

GİRİŞ

1876 Anayasası 1878'de askıya alınmış olduğundan, 1908'de yeniden yürürlüğe konulmasına dek herhangi bir anayasa değişikliği yapılması elbette söz konusu olmadı. Burada, II. Meşrutiyet döneminde yapılan anayasa değişiklikleri incelenecek. Gerçi 1876 Anayasası, bu anayasayı bütünüyle yürürlükten kaldıran 1924 Anayasası'na dek, kısmen yürürlükte kaldı. Ancak bu bildirinin konusu, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanana dek yapılan anayasa değişiklikleri ile sınırlıdır.

I. ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ HAZIRLIKLARI

10 Temmuz 1324'te (23 Temmuz 1908) ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra Meclisi Mebusan¹ seçimleri yapıldı ve yeni meclis 4 Kânunuevvel 1324'te (17 Aralık 1908) toplandı. Meclisin toplanmasıyla birlikte, 1876 Anayasası'nın, "hakimiyeti milliye" (ulus egemenliği) anlayışını yansıtacak biçimde değiştirilmesi gündeme geldi. Başat duruma gelen yeni anlayışa göre, 1876 Anayasası, padişahın bir "ihsanı" olmakla, ulus egemenliği ilkesine uygun düşmüyordu. Gerçi toplanan yeni meclis bir kurucu meclis olmadığından, yepyeni bir anayasa yapma yetkisi yoktu. Ancak, meşrutiyetin anayasal düzende gerçekleşmesi için, var olan anayasanın ulus temsilcileri eliyle değiştirilmesi zorunluydu.² Meclisi Mebusan Kanunu Esasi Encümeni'nin hazırladığı anayasa değişikliği gerekçesinde, bu görüş çarpıcı tümcelerle ortaya konuyor: "Kanunu Esasi verilmez, alınır. ... Mert odur ki hukukunu bilmeli. ... Bizim hukukumuz bizimdir. ... Kanunu Esasi de bu hukukun Hükümetçe tanınmasından, tahtı taahhüt ve zamâna [kefalet] alınmasının vesikasından başka bir şey değildir."³

Yeni mecliste, anayasa değişikliğinden ilk kez 14 Kânunusani 1324'te (27 Ocak 1909), Hakkârî Mebusu Tâhâ Efendi'nin bir yasa önerisi dolayısıyla söz ediliyor. Bu öneride, Tâhâ Efendi, anayasada değişiklik yapılarak şeyhülislamın, padişah tarafından, İstanbul'da kayıtlı ulema ile taşrada görevli müftülerin belirleyecekleri üç aday arasından seçilmesini, vükelanın (bakanların) da sadrazam tarafından seçilip padişahın onayına sunulmasını istiyor (MM, D:1, S: 1, C.1: 351).⁴ Bu öneri, Kanunu Esasi Encümeni'ne havale ediliyor. Ne var ki, komisyon henüz oluşturulmuş değil. Otuz kişilik Kanunu Esasi Encümeni, bundan sekiz gün sonra, 22 Kânunusani 1324'te (4 Şubat 1909) seçiliyor (MM, D:1, S: 1, C: 1: 488). Meclisi Mebusan Reisi, 18 Mart 1325 (31 Mart 1909) günü yasama izlencesi konusunda meclise bilgi

¹ Anayasada, yalnızca iki meclisten birlikte söz edildiğinde Meclisi Umumi denmekte, ayrı ayrı her meclis için ise Heyet sözcüğü kullanılmakta: Heyeti Ayan ile Heyeti Mebusan. Yine de, II. Meşrutiyet dönemine ilişkin olan bu yazıda, o günlerin demokratik uyanışını yansıtan, kamuoyunca da benimsenmiş olan Meclis sözcüğünü kullanmayı yeğledim.

² Bülent Tanör, yerinde bir deyimlemeyle, bu yeni bakış açısını, 'ihsan anayasa' anlayışından "Misak Anayasa" anlayışına geçiş olarak tanımlıyor. (1998: 192)

³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt: 3'te, s. 200'den sonra eklenen 33 sayfalık Kanunu Esasi Encümeni mazbatasının (raporunun) dokuzuncu sayfası. Meclisi Mebusan tutanakları bundan sonra şu kısaltmayla verilecek: MM, D: 1, S: 1, C. 1: s. Aynı kalıp, Meclisi Ayan ile Meclisi Umumi tutanaklarına da uyarlanacak: MA, ... MU, ...

⁴ Bundan sonra yapılan anayasa tartışmalarının hiçbirinde, şeyhülislamın böyle önceden belirlenmiş adaylar arasından atanması konusu bir daha gündeme gelmiyor.

verirken, en ivedi işlerimiz, önce bütçe, sonra da anayasa değişikliğidir, diyor. (MM, D: 1, S:1, C. 2: 576)

Seçilen komisyon, yürürlükteki anayasayı baştan sona madde madde ele alarak yapılması gereken değişiklikleri saptamak üzere hemen kapsamlı bir çalışmaya girişiyor. Ne var ki, komisyon seçiminin üzerinden daha iki buçuk ay geçmeden 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) olayları patlak veriyor. Hareket Ordusu'nun ayaklanmayı bastırması üzerine, iki meclis 11 Nisan 1325'te (24 Nisan 1909) Ayastefanos'ta (Yeşilköy), anayasanın öngörmediği bir biçimde, birleşik olarak toplanıyor. Üç gün süren bu birleşik toplantıda, Hareket Ordusu'nun ilan ettiği sıkıyönetimin onaylanmasına,⁵ II. Abdülhamit'in hem şeyhülislam fetvası, hem de meclis kararıyla (12 Nisan 1325 - 25 Nisan 1909 günlü kapalı oturum) tahttan indirilmesine, yeni padişah olarak V. Mehmet Reşat'a biat edilmesine karar veriliyor. Meclis üyeleri, hükümet önünde ant içmiş olan yeni padişahın, bu andı kendi önlerinde yinelemesinde diretiliyorlar (MU, D:1, S: 1, C. 1: 39). Bunun üzerine, 7 Mayıs 1325'te (20 Mayıs 1909) yapılan beşinci birleşik toplantıda,⁶ Sultan V. Mehmet Reşat, Meclisi Umumi önünde ant içiyor. (MU, D: 1, S: 1, C. 1: 47)⁷

Meclisi Mebusan Kanunu Esasi Encümeni'nin hazırladığı anayasa değişikliği önerisi, ilk kez 20 Nisan 1325'te (3 Mayıs 1909) genel kurulda görüşülmeye başlanıyor (MM, D: 1, S:1, C. 3: 176). Görüşmeler çok yoğun ve tartışmalı geçiyor. Birçok madde komisyona geri gönderilip yeniden görüşülüyor. Sonunda, 16 Haziran 1325 (29 Haziran 1909) günü, Meclisi Mebusan'da görüşmeler tamamlanıp anayasa değişikliği kabul ediliyor (MM, D: 1, S: 1, C. 5: 83). Bu değişiklik önerisi üzerine Meclisi Ayan'da yapılan görüşmeleri ne yazık ki izleyemiyoruz. Çünkü, Meclisi Ayan'ın birinci dönem, birinci toplantı yılı tutanakları TBMM arşivinde yok.⁸ Buna karşılık, Meclisi Mebusan tutanaklarını inceleyerek, hiç değilse sonuca ilişkin bilgilere ulaşabiliyoruz. Meclisi Ayan Riyaseti'nden gelen 26 Temmuz 1325 (8 Ağustos 1909) günlü tezkirede (resmi yazı), MM'in kabul ettiği değişiklikler içinde aşağı yukarı otuz maddedeki değişikliğin önemli ve ivedi kabul edilerek incelemeye alındığı,⁹ bunların yaklaşık üçte ikisinin olduğu gibi kabul edildiği, kimi maddelerde ise küçük değişiklikler ve ekler önerildiği bildiriliyor (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 234-7). Konu komisyona havale ediliyor. Meclisi Mebusan Kanunu Esasi Encümeni çok hızlı bir biçimde çalışıp Meclisi Ayan'da yapılan işleme ilişkin mazbatasını (raporunu) hazırlıyor. Bu hazırlık süreci içinde, iki meclisin anayasa komisyonları birlikte çalışıyorlar. Komisyonun raporu meclis genel kurulunda 30 Temmuz 1325 (12 Ağustos 1909) günü görüşülüyor (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 350). Bir tek meclis başkanlığına seçilen kişinin padişahın onayına sunulması konusunda uzun görüşmeler yapılıyor (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 353-8). Sonuçta, padişaha herhangi bir geri çevirme yetkisi tanınmadan seçim sonucunun nezaketen "arz edilmesi" kararlaştırılıyor. Görüşmeler sırasında, komisyon sözcüsü Antalya Mebusu Mehmet Hamdi Efendi, Ayan üyelerinin bir bölümünün seçimle belirlenmesi konusunun ertelendiğini,¹⁰ buna karşılık Ayan'ın kendi maaşlarının düşürülmesini kabul ettiğini bildiriyor.¹¹ Bu bilgi mecliste

⁵ 31 Mart sonrasında İstanbul'da ilan edilen sıkıyönetim "9 yıl kadar" sürüyor. (Tanör, 1998: 205)

⁶ İlk birleşik toplantı, Meclisi Umumi'nin açılışı dolayısıyla, 1 Kânunuevvel 1324'te (14 Aralık 1908) yapılmıştı.

⁷ Daha doğrusu, "biat esnasında yemin etmiş idim" sözleri "yemin teyidi" sayılıyor.

⁸ Mayıs 2008'de, TBMM Genel Sekreterliği'ne bağlı Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü'nden edinilen bilgi.

⁹ 1876 Anayasası'nda toplam 119 madde var. Meclisi Mebusan'ın değişiklik önerisinde bunların tümünün gözden geçirildiği görülüyor. Yukarıda sözü edilen tezkirede MA, "şimdilik mevaddi mezkûre [sözü edilen maddeler] içinde en müstacel [ivedi] ve mühim olanların tetkikiyle takarrur edecek sureti kanuniyyenin Kuvvei İcraiyyeye tevdi" yolunun benimsendiğini bildiriyor. (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 235)

¹⁰ MM, Ayan üyelerinin üçte ikisinin halk tarafından seçilmesini, üçte birinin ise yine padişah tarafından atanmasını, sürenin dokuz yıl olmasını, süresi dolanların yeniden seçilebilmesini ya da atanabilmesini önermişti.

¹¹ MM, Ayan maaşının yılda 120 bin kuruştan 75 bin kuruşa düşürülmesini önermişti. Mebus ödeneği ise, bir toplantı yılı için 1876 Anayasası'nda öngörülen 25 bin kuruş yerine 30 bin kuruşa çıkarılmıştı.

alkışlarla karşılanıyor (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 353). Meclisin kararı 31 Temmuz 1325 (13 Ağustos 1909) günü Meclisi Ayan'a bildiriliyor.

İki meclisin ivedi olarak yapılacak anayasa değişikliği konusunda artık anlaştığı sanılırken, 2 Ağustos 1325 (15 Ağustos 1909) günü Meclisi Mebusan'a Ayan'dan iki tezkire geliyor. 31 Temmuz 1325 (13 Ağustos 1909) günlü ilk yazıda, Ayan maaşlarının düşürülmesi konusunda bir yanlışlık yapıldığı, bu konunun Ayan genel kurulunda görüşülmediği, dolayısıyla ileriye bırakılmasının uygun olacağı bildiriliyor. 1 Ağustos 1325 (14 Ağustos 1909) tarihli yazıda ise, Ayan'a gensoru hakkının hemen yapılacak anayasa değişikliğine ivedi olarak eklenmesi isteniyor (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 431-2). Bu tezkireler MM'de büyük tepkiye yol açıyor. Mebuslar, özellikle maaş konusunda tepkili davranıyorlar. Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey'in "kendilerine ait bir maddeyi istirdat [geri alma] gibi çirkin bir meselede bulunmamaları lâzım gelirdi. Âyanın böyle bir harekette bulunmasından dolayı teessüf etmekten kendimi men'edemem" sözleri büyük alkış topluyor. Gensoru konusuna gelince, hele bir kendileri kısmen de olsa halk tarafından seçilmeyi kabul etsinler, bunu o zaman düşünürüz, diyerek Ayan'ın bu önerisini kararlı bir biçimde geri çeviriyorlar (MM, D: 1, S: 1, C. 6: 432). Böylece, anayasa değişikliği konusuna son nokta konmuş oluyor.

8 Ağustos 1325 (21 Ağustos 1909) günü Meclisi Mebusan'ın son birleşimi yapılıyor ve böylece, uzatmalarla toplam sekiz ay çalışmış olan meclisin birinci toplantı yılı bitiyor. Aynı gün, iki meclisin üzerinde anlaştığı ve Meclisi Ayan'ın onaya sunduğu anayasa değişikliği padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe giriyor.

Bildirinin ikinci bölümünde, 1909'da gerçekleştirilen kapsamlı anayasa değişikliği ayrıntılarıyla incelenecek. Ancak ondan önce, kabul edilmiş olan bu değişiklik konusunda, izleyen toplantı yılında iki meclis arasında ortaya çıkan çok önemli bir tartışmaya değinmek gerekiyor. İkinci toplantı yılı, 1 Teşrinisani 1325 (14 Kasım 1909) günü başlıyor. Bir süre sonra mebuslar, geçmiş toplantı yılının sonunda yayınlanıp yürürlüğe giren anayasa değişikliğinde, Ayan'la anlaşmaya vardıkları metne göre kimi değişiklikler bulunduğunu fark ediyorlar. Doğaldır ki, bu durum büyük bir tepkiye yol açıyor. Bu arada konu gazetelerin de diline düşüyor. Bunun üzerine, 4 Kânunuevvel 1325 (17 Aralık 1909) günü, Karahisar Şarki Mebusu Mustafa Hayri Efendi ile arkadaşları, Meclisi Mebusan başkanlığına "Kanunu Esasinin tahrif edildiğine dair" bir önerge vererek konunun bir komisyonca incelenmesini istiyorlar. Meclis Başkanı, birkaç mebusun sorunu araştırmak üzere Ayan'a gittiğini söyleyerek önergeyi okutmuyor ve tartışmayı engellemeye çalışıyor (MM, D: 1, S: 2, C. 1: 557). Ne var ki, aynı gün, bir sonraki oturumda, iki önerge daha veriliyor. Biri, Manisa Mebusu Sait Bey'in "Âyan'ca tabettirilen Kanunu Esaside tağyirat [metin değişikliği] vukubulduğuna dair tavrı". Önerge sahibi, askeri rütbeler dışındaki rütbelerin kaldırıldığına ilişkin düzenlemeyle, padişahça atanacak sadrazam ve şeyhülislamın "Mebusanın itimadına lâayık" bulunması gerektiği yolundaki ibarenin Ayan'ca tek taraflı olarak yasadan çıkarıldığını, bunun ise "milletin hayat ve istikbaliyle oynamak demek" olduğunu, konunun önemle araştırılması gerektiğini söylüyor. İkinci önerge ise, Karesi Mebusu İbrahim Vasfi Bey'in. Bu önergede de, "İradei Seniye Hazreti Padişahiye iktiran ile bu defa kısmen neşredilen Kanunu Esasinin yedinci ve onbirinci maddelerinde bazı tağyirat vukua geldiği görülmüştür." deniyor. Vasfi Bey, Sait Bey'in değindiği iki konuya ek olarak, 1876 Anayasası'nın yeniden yayımı sırasında, iki meclisçe olduğu gibi bırakılması kararlaştırılan on birinci maddeden, iki meclisteki görüşmeler sırasında özellikle gayrimüslim üyelerin ısrarına karşın maddede bırakılmasına karar verilen bir ibarenin çıkarılmış olduğunu belirtiyor. Söz konusu ibarede, din özgürlüğünün "asayişi halkı ve adabı umumiyyeyi ihlâl etmemek şartile" tanındığı hükme bağlanıyor.¹² İbrahim Vasfi Bey de, "bir komisyon teşkili ve eğer sehivden münbahis olduğu [yanlışlıktan kaynaklandığı] anlaşılırsa mevaddı maruzanın derhal tashihiyle neşir ve ilânı ve

¹² Sonuçta, on birinci madde değiştirilmiş maddeler arasında yer almadığı için, bu ibare Kanunu Esasi'de olduğu gibi kaldı.

kasde makrun bulunduğu [bilerek yapıldığı] takdirde ... her kim ise turuku kanuniyeye tevessül [yasa yollarına başvurma] ile haklarında tatbikatı kanuniye icrası” isteminde bulunuyor. Özetle, ikinci önergede, anayasa düzeltilerek yeniden yayınlansın, ayrıca da, yanlışlık değil de kötü niyet varsa, sorumlular hakkında yasal yollara başvurulsun, deniyor (MM, D: 1, S. 2, C. 1: 560-1). Sonuçta meclis, var olan anayasa komisyonu içinden on kişi ayrılarak yalnızca bu konuyu araştırmak üzere ayrı bir komisyon kurulmasını kararlaştırıyor. Bu komisyon, 27 Kânunusani 1325 (9 Şubat 1910) günü oluşturuluyor (MM, D: 1, S: 2, C. 2: 219). Oluşturulan bu komisyonun bir rapor hazırlayıp hazırlamadığı belli değil. Tutanaklarda bu konuda bir veri yok.¹³

Buna karşılık, sorunun Meclisi Mebusan’da gündeme gelmesinden ve basında yazılanlardan rahatsız olan Meclisi Ayan’ın, kendisine resmen başvurulmasa da, konuyu kendi açısından araştırmaya karar verdiğini görüyoruz. Ayan’da sorunun anayasa komisyonunda incelenmesine karar veriliyor. Komisyonun hazırladığı rapor, genel kurulda okunup tartışılıyor.¹⁴ Ayan’da yapılan uzun tartışmaların sonunda, olan olmuş, peki bundan sonra ne yapalım, diye görüş alışverişinde bulunuluyor. Sonuç olarak, durumun bir yanlışlıktan kaynaklandığı anlaşılmıştır; Meclisi Mebusan bizden resmen bilgi isterse, bunu böylece bildiririz; o zamana dek de başka bir şey yapmaya gerek yok, görüşünde birleşiliyor. (30 Mart 1326 - 12 Nisan 1910) (MA, D: 1, S: 2, C. 1: 547-54)

Ertesi yıl, 27 Kânunusani 1326 (9 Şubat 1911) günü konu bir kez daha Meclisi Mebusan’ın gündemine geliyor. Daha önce bu konuda önerge vermiş olan mebuslar, bu kez de “tagayürat ve tahrifatın esbabı usulüne [başkalaştırma ve metinde oynamanın yöntemine] dair” bir önerge veriyorlar. Bu önerge üzerine hararetli tartışmalar yapılıyor. Kimi üyeler öteki meclisi ağır bir dille suçluyorlar. Örneğin Saruhan (Manisa) Mebusu Sait Efendi, “bu sehiv [yanlışlık] ve hatalar anlaşılmasın diyerek, maddenin fıkralarını zîrûzeber [altüst] etmişler” diyor (MM, D: 1, S: 3, C. 2: 655). Ankara Mebusu Talat Bey, “Kendi hakkını, hukukunu muhafaza ve müdafaa edemeyen bir Meclis kendisini intihap eden [seçen] milletin hukukunu katıyyen müdafaa edemez” diyerek oldubittinin kabul edilmemesini istiyor. Buna karşılık, konuyu incelemek üzere kurulmuş olan MM komisyonu üyeleri, ortada bir yanlışlık olduğunu savunarak gerilimi düşürmeye çalışıyorlar. Sonuçta konu yeniden komisyona havale ediliyor. Ancak bu ikinci havaleden sonra, MM tutanaklarında bu konuya ilişkin başka bir kayda rastlanmıyor. Mebusan’daki bu çıkış üzerine Ayan’da tepki görüşmeleri 31 Kânunusani 1326 (13 Şubat 1911) ile 7 Şubat 1326 (20 Şubat 1911) günlerinde yapılıyor (MA, D: 1, S: 3, C. 1: 500-6 ile 524-8). Meclisi Ayan konuyu bir kez daha kendi Kanunu Esasi encümenine inceletiyor. Bu inceleme sonucunda komisyonun hazırladığı rapor, 17 Şubat 1326 (2 Mart 1911) günü Ayan genel kurulunda okunuyor (MA, D: 1, S: 3, C. 1: 573-7)¹⁵. Söz konusu rapordan ve Meclisi Ayan’da daha önce yapılan görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla, ortada gerçekten bir kötü niyet yok. Yasayı toplantı yılının sonuna yetiştirebilmek için olağanüstü bir ıvecenlikle çalışılmış. Bu karışıklık içinde, son olarak değiştirilen dört fıkranın yalnızca biri Mebusan’a gönderilmiş. Onlar da, ötekilerin kendi kararları doğrultusunda kabul edildiğini sanmışlar. Rütbelere konusunda ise, ortada bir anlaşmazlık yok. Meclisi Ayan, Meclisi Mebusan metninde yalnızca askeri rütbelere söz edilmesindeki amacın öteki rütbelere kaldırılması olduğunu ya anlamamış ya da konunun, rütbelere konusunda yapılacak yasal düzenlemelerden sonra ele alınmasını daha uygun bulmuş.¹⁶ “Rütbe ve menasıp tevcihi” ibaresine Mebusan’ın yerleştirdiği “rütbe askeriye” nitelemesini gereksizdir diye çıkarmış. Bu ikinci raporu dinledikten sonra, Meclisi Ayan, önceki kararını

¹³ Meclisi Ayan’daki görüşmelerden, Meclisi Mebusan’da bu konuda bir rapor hazırlanmadığı izlenimi çıkıyor.

¹⁴ Ayan tutanaklarında bu raporun metni yok.

¹⁵ Bu raporun metni tutanaklarda var.

¹⁶ Sanırım, anlamamış demek daha doğru. Yasal düzenlemeleri bekleme gerekçesi, sonradan eklenmiş gibi görünüyor.

değiştirmeye gerek duymadan raporun “hıfzına” (dosyaya kaldırılmasına) karar veriyor. Ondan sonra da bu konu Meclisi Ayan’da bir daha gündeme gelmiyor. Böylece, bu ilginç tartışma da unutulup gidiyor. Ne var ki, 1909’daki büyük anayasa değişikliğindeki kimi düzenlemelerin, anayasanın öngördüğü biçimde iki meclisin aynı metin üzerinde tam uyuşumu gerçekleşmeden, yanlışlıkla bu biçimde çıktığı, ilginç bir tarihi gerçek olarak ortada duruyor.

II. 1909 DEĞİŞİKLİĞİ¹⁷

Anayasa değişikliğini yürütme gücünün onayına sunan Meclisi Ayan kararnamesinde, Meclisi Mebusan’dan gelen kapsamlı anayasa değişikliği önerisi içinde, ancak “kavaidi meşrutiyetin [meşrutiyet kurallarının] ciddinden ve fiilen teessüs ettiğini” kamuoyu önünde kanıtlamak için zorunlu görülen önemli ve ivedi değişikliklerin öne alındığı, geri kalanların gelecek döneme bırakıldığı belirtiliyor.¹⁸ Ondan sonra da, değiştirilmiş yirmi bir maddenin (3., 6., 7., 10., 12., 27., 28., 29., 30., 35., 36., 38., 43., 44., 53., 54., 76., 77., 80., 113., 118. maddeler) yeni metinleri arka arkaya sıralanıyor, 119. maddenin yürürlükten kaldırıldığı, buna karşılık kabul edilen üç yeni maddenin, 1876 Anayasası’na 119., 120. ve 121. maddeler olarak eklendiği belirtiliyor. Aşağıda bütün bu değişiklikler madde madde ele alınacak.¹⁹

Madde 3: Buradaki yenilik, padişah olan kişiye, göreve gelir gelmez Meclisi Umumi önünde, şeriat ve anayasa hükümlerine uyma, vatan ve millete “sadakat etme” yönünde ant içme zorunluğunun getirilmesidir. O zamana dek bütün devlet erkinin odağı durumundaki padişaha, ulus temsilcileri önünde yemin yükümünün getirilmesi, güç dengesinde meşrutiyetin gerçekleştirdiği büyük kaymanın en açık göstergesi. Ulusun padişahın üstünde yer aldığı gösteren “sadakat” sözcüğü de bunun işareti. Bundan sonraki düzenlemeler, hep bu yeni anlayışın kaçınılmaz sonuçları olarak ortaya çıkıyor.²⁰ Bu yemine, dikkat çeken iki nokta daha var. Birincisi, şeriat hükümlerine uyma zorunluğundan açıkça söz edilmesi. Anayasada gerçekleştirilen başka değişikliklerde de bu din devleti vurgusunun ortaya çıktığı görülüyor. Bu da, II. Meşrutiyet’in, II. Mahmut’un başlattığı yercilleşme (laikleşme) sürecinde II. Abdülhamit’le başlayan geri dönüşü sürdürdüğünün göstergesi.²¹ İkincisi ise, “vatana ve millete” bağlılıktan söz edilmiş olması. “Vatan”, artık Osmanlı ordularının çığnediği yer değil, ulusun anayurdu.

Madde 6: Padişahın kullanacağı ödeneklere ilişkin olan bu maddedeki değişiklik, “kanunu mahsus mucibince” sözünün eklenmiş olmasıdır. Böylece, padişah harcamalarının, tıpkı öteki devlet daireleri gibi, ancak Meclisi Umumi’nin kabul edeceği özel yasayla, ulus temsilinin en önemli göstergelerinden biri olan bütçe yetkisi sınırları içinde kullanılabilmesi ortaya konmuş oluyor.

Madde 7: Padişahın yetkilerini sıralayan bu madde bütünüyle yeniden yazılıyor. Madde hem daha düzgün ve dizgeli bir biçimde kaleme alınıyor, hem de önemli değişiklik ve ekler getiriliyor. Yenilikler şöyle: 1) Rütbe, mansıp ve nişan vermede padişahın keyfince davranmasını engellemek üzere, bu işlemlerin “kanunu mahsusuna tevfikan [uygun olarak]”

¹⁷ 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanunu Esasının Bazı Mevaddı Muaddesine Dair Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 1: 638-44.

¹⁸ Burada belirtilen umudun aksine, bundan sonra, imparatorluk yıkılıncaya dek, bir daha kapsamlı bir anayasa değişikliği gerçekleştirilemeyecektir.

¹⁹ Metinler için hep Gözübüyük-Kili derlemesinin 2. basısından yararlandım.

²⁰ Bilindiği gibi bu kayma, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nda daha da hızlanacak ve ulusu temsil eden meclis bütünüyle padişahın yerine geçecektir.

²¹ Cumhuriyet Türkiyesi, egemenlik bakımından, II. Meşrutiyet’te başlayan bir sürecin gelişerek devamı özelliğini gösterirken, din-devlet ilişkileri bakımından, aksine, II. Meşrutiyet’ten tam bir kopuş özelliği taşımaktadır.

yapılacağı belirtiliyor. Burada, anayasa değişikliği kabul edildikten sonra iki meclis arasında ortaya çıkan ve yukarıda değinilen tartışmadaki çekişme noktalarından biri karşımıza çıkıyor. Meclisi Mebusan'dan gelen metinde, "rütbe tevcihi" düzenlemesi "rütbe askeriye" nitelmesi eklenerek daraltılıyor. Mebusan'ın amacı, rütbeleri askerlik alanıyla sınırlamak, böylece mülkiye ve ilmiyedeki rütbeleri kaldırmak. Ayan, Mebusan'ın onayını almadan, bu nitelmeyi kaldırıyor. Sonuçta, Meclisi Mebusan'ın koyduğu bu kısıtlama anayasaya girmemiş oluyor. 2) Padişahın hükümet üyelerini istediği gibi belirleme yetkisi yerine, "Sadriazamın teşkil ve arz edeceği vükelânın" onaylanması yetkisi konuyor. Böylece, parlamenter meşrutiyet anlayışının gereği olarak bakanların başbakanca belirleneceği kuralı getiriliyor. 3) Yürütme işlemlerine ilişkin "nizamname tanzimi" yetkisinin başına, "kavaninin suverci icraiyesine müteallik [yasaların uygulanma biçimine ilişkin]" nitelmesi eklenerek, tüzüklerin yasalar çerçevesinde düzenlenmesi gerektiği açıklığa kavuşturuluyor. 4) Padişahın yasa önerme yetkisi bulunduğu belirtiliyor. İlk bakışta sanılacağına aksine, bu değişiklik önemli. Bununla, padişah, yasa önermede Meclisi Umumi üyeleriyle aynı düzeye getiriliyor. Üstelik, meşrutiyet ilkesi gereğince, padişah bu yetkisini ancak sorumlu hükümet eliyle kullanabilecek. 5) Padişahın genel af ilan yetkisi için, Meclisi Umumi'nin onayı koşulu getiriliyor. 6) Meclisi Umumi'nin padişahın keyfince açılması yerine "miadında küşadı", başka bir deyişle anayasanın zorunlu kıldığı tarihte açılacağı kuralı getiriliyor. Ayrıca, "ahvali fevkaladede" [olağanüstü durumlarda] meclislerin zamanından önce toplantıya çağrılacağı de açıkça belirtiliyor. 7) Padişahın Meclisi Mebusan'ı "ledeliktiza" [gerektiğinde] feshi yetkisi sınırlanıp bu yetkinin, ancak aşağıda görülecek 35. madde koşullarının gerçekleşmesi halinde, ayrıca da Meclisi Ayan'ın onayını alma koşuluyla kullanılacağı, yeni meclisin üç ay içinde seçilip toplanacağı hükme bağlanıyor. 8) Padişahın istediği gibi "muahedat akdi" yetkisi önemli sınırlamalara bağlanıyor. Barışa, arazi terkine, ticarete, Osmanlıların "hukuku asliye ve şahsiyesine" ilişkin bulunan ve Devlet maliyesinden harcama gerektirecek olan uluslararası antlaşmaların kabulü için Meclisi Umumi'nin onayı koşulu getiriliyor. Böylece, egemenliğin kullanılmasının en önemli alanlarından birinde daha padişah, ulus temsilcilerinin istencine bağımlı kınıyor. 9) Bu maddenin sonuna eklenen bir tümce ile, Meclisi Umumi'nin toplanık bulunmadığı bir zamanda hükümet değiştirilecek olursa, bu değişikliğin sorumluluğunun yeni hükümetçe üstlenileceği belirtiliyor. Böylece, yürütmenin oluşumunda meclis denetimi açıkça vurgulanmış oluyor.

Madde 10: Kişi güvenliğini düzenleyen bu maddeye iki önemli ek getiriliyor. Bir kere, yalnızca sebepsiz cezalandırma değil, sebepsiz tutuklama da yasaklanıyor. Ancak, bu olumlu değişikliğin yanı sıra, geriye doğru bir adım atılıyor. 1876 Anayasası'nda yalnız yasal nedenden söz edilmişken, yeni düzenlemede, şeriata aykırılık nedeniyle de tutuklamaya ve cezalandırmaya yol açılıyor. Böylece, II. Meşrutiyet'in yukarıda belirtilmiş olan din devleti vurgusu, bu düzenlemeyle de pekiştirilmiş oluyor.

Madde 12: Basın özgürlüğünü düzenleyen bu maddedeki değişiklik çok önemli. Maddeye yapılan eklemeye "kableltab teftiş [basımdan önce denetleme]", başka bir deyişle sansür yasağı getiriliyor.

Madde 27: Buradaki ek, 7. maddede getirilen yeni kuralın tekrarı niteliğinde. Padişahın bakanları keyfince değil, ancak başbakanın önerisi üzerine atayabileceği hükme bağlanıyor. Böylece, meşrutiyetin temel ilkelerinden biri bir kez daha vurgulanmış oluyor. Bu vurgu gereksiz değil. Çünkü eski hüküm değiştirilmeseydi, anayasada yürütme gücünün oluşturulmasındaki keyfiliğin bir dayanağı bırakılmış olacaktı.

Madde 28: Bu maddede yapılan tek sözcük değişimi, yürütme içinde gerçek gücün padişahtan hükümete geçtiğinin göstergesi. Eski metinde, "muhtacı istizan" hükümet kararlarından söz edilirken, yeni düzenlemede, bunun yerine "muhtacı tasdik" sözü konuyor. Böylece, belli konularda karar almak için hükümetin padişahın *iznine* gereksinimi olmadığı,

ancak padişah yürütmenin simgesel başı olduğundan, hükümet kararlarının yine de biçimsel olarak padişahça *onaylanacağı* belirtilmiş oluyor.

Madde 29: Bir önceki maddede olduğu gibi, burada da, hükümet kararları için “tarafı padişahiden istizan” [padişahın izin isteme] yöntemi kaldırılıyor ve ancak gerektiğinde kararların padişahın (meşrutiyet gereğince biçimsel) onayına sunulacağı hükme bağlanıyor. Ayrıca, bu maddeye bir tümce eklenerek, şeyhülislamın, bakanlar kurulunda görüşülmesi gerekmeyen konuları doğrudan doğruya padişahın onayına sunacağı belirtiliyor.

Madde 30: Bu madde ile parlamenter meşrutiyette yürütme erkinin siyasal sorumluluğu ayrıntılı olarak düzenleniyor. Eski metinde, bakanların görevlerinden dolayı sorumlu oldukları belirtilmekle yetiniliyor ve bu sorumluluğun padişaha karşı olacağı anlaşılıyordu. Yeni düzenlemede, bütün parlamenter dizgelerde olduğu gibi, yürütülen genel siyasetten bakanlar kurulunun topluca, ayrıca, her bakanın da kendi işlemlerinden dolayı bireysel olarak Meclisi Mebusan’a karşı siyaseten sorumlu olacağı belirtiliyor. Padişahın yürütmenin yalnızca simgesel başı olduğunu vurgulamak üzere, genel bir karşı-imza kuralı getiriliyor: Bütün kararnameler başbakan ve ilgili bakan ya da bütün bakanlarca imzalandıktan sonra, bu imzaların üstüne padişahın imzası konacak. Bu kararların siyasal sorumluluğu, yalnızca başbakana ve kararda imzası bulunan bakanlara ait olacak. Bu düzenlemeden açıkça anlaşıldığı üzere, yürütme işlemlerinden dolayı herhangi bir siyasal sorumluluğu bulunmayan padişahın, hiçbir yürütme yetkisi de olmayacak.

Madde 35: II. Meşrutiyet’in en sıcak siyasal çekişmelerinin odağında yer alan bu maddenin konusu, Meclisi Mebusan’ın feshi. Eski düzenlemeye göre, hükümetle mebusan arasında bir anlaşmazlık çıktığında, padişah, kendi yeğlemine (tercihine) göre, ya hükümeti değiştirecek ya da mebusan seçimlerini yenileyecekti. Meclisi Mebusan’ın otuz yıl boyunca kapalı tutulduğu göz önüne alınarak, yeni düzenlemede fesih yetkisi sıkı kurallara bağlanıyor. Bir kere, anlaşmazlık durumunda önce hükümetin çekileceği belirtiliyor. Yeni hükümet²² de aynı konuda Meclisi Mebusan’la anlaşmazlığa düşerse, ancak o durumda, 7. madde koşullarına uyularak Meclisi Mebusan padişahça feshedilebiliyor. Sözü edilen 7. maddede, fesih kararı alınabilmesi için Meclisi Ayan’ın onayının alınmış olması zorunlu. Ayrıca, üç ay içinde seçimin tamamlanıp yeni meclisin toplanmış olması kuralı da var. 35. maddedeki değişikliğin getirdiği önemli bir yenilik de, fesihten sonra toplanacak yeni meclis eskisinin görüşünde diretirse, meclislerin anlaşmazlık konusundaki kararının uygulanmasının artık zorunlu tutulması.

Madde 36: Eski düzenlemede de, meclisler toplanık değil iken zorunluk belirirse, hükümetin yasa gücünde kararname çıkarabileceği kabul edilmişti.²³ Yeni düzenlemede, yasa gücündeki bu kararların yapılacak ilk toplantıda Meclisi Mebusan’a sunulması zorunluğu getiriliyor.

Madde 38: Bu maddeye yapılan ekle, parlamenter dizgenin vazgeçilmez koşulu olan gensoru kurumu düzenleniyor. Eski düzenlemede, Meclisi Mebusan’ın bir bakanı hesap vermek üzere çağırabileceği belirtilmekle yetiniliyordu. Şimdi artık siyasal sorumluluğun sonucu da düzenleniyor. Çağrılan bakanın açıklamaları yeterli görülmezse, Meclisi Mebusan mutlak çoğunlukla güvensizliğini belirterek bakanı düşürebiliyor. Güvensizliğe konu olan başbakansa, hükümet bütünüyle çekilmek zorunda kalıyor.²⁴

Madde 43: Toplantı yılını düzenleyen bu maddede iki önemli değişiklik var. Bunların en önemlisi, toplantı yılının açıldığı Kasım ayının başında meclislerin “bilâ davet” [çağrısız]

²² Siyasal tartışmalarda buna “İsrar Hükümeti” diyorlar.

²³ O dönemde bu kararnamelerin resmi adı “muvakkat kanun” ya da geçici yasadır. Ancak yapılan işlemin niteliğine bakılırsa, bunları ‘yasa gücünde kararname’ diye nitelemek daha doğru görünüyor.

²⁴ Güvenoyu yetkisine yalnızca Meclisi Mebusan sahip. Yukarıda belirtildiği gibi, anayasa değiştirme süreci içinde Meclisi Ayan da bu yetkiyi istemiş, ancak Meclisi Mebusan, bütünüyle atanmış bir heyet olması gerekçesiyle, Ayan’a gensoru yetkisini tanımaya yanaşmamıştır.

toplanaçağının hükme bağlanmış olması. Böylece, II. Abdülhamit'in yaptığı gibi, padişahın çağrıda bulunmayarak meclislerin toplanmasını engellemesi olanağı kaldırılıyor.²⁵ İkinci değişiklikle ise, toplantı yılı uzatılıyor. Meclisler artık Mart başına kadar değil, Mayıs başına kadar çalışacaklar. Böylece olağan toplantı yılı dört aydan altı aya çıkarılıyor.

Madde 44: 1876 Anayasası'na göre, padişahın Meclisi Umumi'yi vaktinden önce açma, toplantı yılını uzatma ya da kısaltma yetkisi vardı. Yeni düzenlemeye göre, kısaltma yetkisi kaldırıldı. Ayrıca, mebusların mutlak çoğunluğunun da meclislerin vaktinden önce toplantıya çağrılmasını isteyebileceği; toplantı yılının uzatılmasına, padişahın kendiliğinden ya da Mebusan genel kurulunun istemi üzerine karar verebileceği kabul edildi.

Madde 53: Bu maddenin yeni haliyle, Meclisi Umumi'nin yasama yetkisi önündeki engeller kaldırılıyor. Eski düzenlemeye göre, iki meclisten biri, kendi belirli görevleri çerçevesinde kalmak koşuluyla²⁶ yasa önerisinde bulunmak istediğinde, önce Sadaret aracılığıyla padişahın izin istemeli idi. İzin verilirse, öneriyi hazırlama görevi Şurayı Devlet'e aitti. Yeni düzenlemede bu kayıtlar bütünüyle kalktı. Yasa önerme yetkisi, Meclisi Mebusan ve Meclisi Ayan üyelerinin her birine tanındı. Öneriler önce sahiplerinin meclisinde kabul edilecek sonra öteki meclise gönderilecek, iki meclis anlaştığı takdirde yasalaşmak üzere padişahın onayına sunulacak.²⁷

Madde 54: Maddenin eski halinde, Şurayı Devlet'çe hazırlanan yasa önerileri iki mecliste kabul edildikten sonra padişaha sunulur, padişah bunları onaylamazsa öneriler yasalaşmazdı. Ayrıca, iki meclisten biri tarafından reddedilen öneriler, aynı yıl içinde yeniden görüşülemezdi. Yeni düzenlemede, bu son hüküm kaldırıldı.²⁸ Ayrıca ve çok daha önemli olarak, padişahın elinden mutlak veto yetkisi alındı. Yeni maddeye göre, padişah kendisine sunulan yasaları²⁹ iki ay içinde ya onaylayacak ya da meclislere geri gönderecek. Meclisler üçte iki çoğunlukla ısrar ettikleri takdirde, padişah artık bu yasaları bir daha geri gönderemeyecek. Başka bir deyişle, yeni düzenlemeyle, mutlak vetodan geciktirici vetoya geçildi. Ayrıca, ivedilik kararı alınmış yasalar için, onay ya da geri gönderme süresi on güne indirildi.

Madde 76: Bu maddedeki yeni düzenlemeyle mebuslara, yıllık yirmi beş bin kuruş yerine otuz bin kuruş verilecek. İkinci yenilik, toplantı yılı uzadığı takdirde, mebuslara aylık beş bin kuruş ek ödenek verileceğinin öngörülmesi.³⁰ (Mebuslara verilecek yolluğa ilişkin

²⁵ Anayasal yaşamımıza II. Meşrutiyet'le giren bu kural, bugün de geçerlidir.

²⁶ Anayasadaki söz şöyleydi: "kendi vazifesi muayyeneleri dairesinde". I. Meşrutiyet'te meclisler ancak çok kısa bir süre için toplanmış olduğundan, bu belirli görev çerçevesinin ne olduğu açıkça anlaşılmalıdır.

²⁷ 1876 Anayasası'nın değiştirilmemiş olan 55. maddesine göre, "kanun layihaları" önce Mebusan'da sonra Ayan'da karar konusu olacaktı. Bu hüküm tasarılar, başka bir deyişle, hükümetten kaynaklanan yasa önerileri için uygulanmaya devam etti. Ancak, 1909 anayasa değişikliğinden sonra, Meclisi Ayan, kendi üyelerinden kaynaklanan önerileri önce kendisi görüşüp kabul etti, sonra Meclisi Mebusan'a gönderdi. Meclisi Ayan başkanlığından Meclisi Mebusan'a gönderilen böyle bir layiha örneği için MM, D: 1, S: 2, C. 1: 252'ye bakılabilir.

²⁸ Dolayısıyla konu, meclislerin içtüzüklerine bırakıldı. Heyeti Ayan içtüzüğünün hem ilk biçiminde hem de değiştirilmiş biçiminde, reddedilen yasa önerilerinin aynı toplantı yılında yeniden sunulamayacağı hükme bağlanmıştır (İba, 2007: 363, 346). Heyeti Mebusan içtüzüğünün ilk biçiminde ise, yeniden önerme için iki ay beklenileceği belirtilmişken, içtüzüğün 1915'te değiştirilmiş (Bakırcı, 2000: 50) biçiminde, Ayan'da olduğu gibi, reddedilen yasa önerilerinin aynı toplantı yılında yeniden sunulamayacağı yolunda bir düzenleme yapılmıştır. (İba, 2007: 386, 317)

²⁹ Burada çok önemli bir sözcük değişimi var. Eski metinde "kanun layihaları" denirken, yeni metinde "kanunlar" deniyor. Dolayısıyla, artık meclislerden geçen metnin yasa niteliği taşıdığı, yalnızca yürürlüğe girebilmesi için padişahın onayı gerektiği kabul edilmiş oluyor.

³⁰ Mebusların bütün ısrarlarına karşın, anayasa değişikliği sırasında, Ayan üyelerinin yıllık 120 bin kuruş olan maaşlarına dokunulmadığı yukarıda belirtilmişti. İki meclis üyelerinin maaş konusu, daha sonra da ilginç çekişmelere konu olmuştur. Örneğin, bütçeyi hazırlarken duraksamaya düşüldüğü bahanesiyle, Meclisi Mebusan 26 Nisan 1327 (9 Mayıs 1911) günü Meclisi Ayan'dan bir anayasa yorumu istemiştir. (Bilindiği gibi, 1876 Anayasası'nın değiştirilmeyen 117. maddesine göre, anayasayı yorumlama yetkisi Heyeti Ayan'ındı.) Yorum

düzenleme olduğu gibi kalıyor: Yıllık toplantıya gelip gitmek için, beş bin kuruş maaş alan bir memura ne ödeniyorsa o kadar yolluk.)

Madde 77: Bu maddedeki değişiklikte, kendini ulus temsilinin başlıca organı olarak gören Meclisi Mebusan'ın, kendi başkanını seçme yetkisini hiçbir biçimde paylaşmak istemediğini görüyoruz. Eski düzenlemede, meclis başkanlığı ile ikinci ve üçüncü başkanlıklar³¹ için genel kurulda üçer aday seçiliyor, padişah bu toplam dokuz adaydan üçünü ilgili görevlere atıyordu. Yukarıda, anayasa değişikliği süreci içinde, bu konuda duraksama gösterenlere karşı Meclis çoğunluğunun kararlı bir direnç gösterdiği belirtilmişti. Yeni düzenleme bu kararlılığı yansıtıyor. Artık meclis kendi başkanını ve iki başkanvekilini almaşksız (alternatifsiz) olarak seçecek, seçim sonucunda padişahın herhangi bir değişiklik yapmasına olanak vermeyen bir “arz”la yetinecek.

Madde 80: Bu maddenin konusu bütçe. Madde hem biçimsel olarak düzeltiliyor, hem de Meclisi Mebusan'ın yetkileri pekiştiriliyor. Bir kere, burada yeri olmayan ve 1876'da niye eklendiği anlaşılamayan, anayasaya ilişkin yasa tasarılarından söz eden ibare metinden çıkarılıyor.³² İçerik değişikliği ise çok daha önemli. Eski metinde gelir ve giderlerin “vükela ile birlikte” kararlaştırılacağı öngörülürken, yeni düzenlemede, bu konularda, “vükelâ hazır olduğu halde Mebusanca karar verilir” deniyor.

Madde 113: 1876 Anayasası'nın çok can yakmış olan en nefret edilesi tümcesi, sıkıyönetimi düzenleyen bu maddede yer alıyordu.³³ Padişaha keyfi sürgün yetkisi veren bu tümce metinden bütünüyle çıkarıldı. Sıkıyönetime ilişkin düzenlemeler ise olduğu gibi korundu.

Madde 118: 1876 Anayasası'nın, yürürlükteki hukuk kurallarının değiştirilmedikçe ya da kaldırılmadıkça yürürlüklerini koruyacaklarına ilişkin bu maddesine 1909'da yapılan ekleme çok anlamlı. Kabul edilen yeni tümceye göre, bundan böyle hukuk kuralları konurken, hem güncel gereksinimler hem de din kuralları gözetilecek. Burada, II. Meşrutiyet'in II. Abdülhamit'ten devralıp gönüllü olarak sürdürdüğü din devleti anlayışının bir kez daha dile geldiğini görüyoruz.

Madde 119: 1876 Anayasası'nın, ilk toplanacak olan Meclisi Umumi'ye ilişkin olan ve uygulanarak hükmünü doldurmuş bulunan bu geçici maddesi, 1909 anayasa değişikliği ile yürürlükten kaldırılıyor. Onun yerine, anayasaya eklenen yeni üç maddenin ilki konuyor.

isteminde, (KE'nin 63. maddesinin apaçık olmasına karşın) Ayan maaşlarının, mebusların ödenekleri gibi yalnızca toplantı süresi için mi, yoksa toplanılmasa bile bütün yıl için mi ödeneceği soruluyordu. 8 Mayıs 1327 (21 Mayıs 1911) günü MM genel kurulunda okunan yorumunda, Meclisi Ayan, anayasa hükmüne göre, 'biz aylık on bin kuruşumuzu, toplansak da toplanmasak da yaşam boyu alırız. Ayrıca, başka bir memuriyet yüklendiysek, oradaki maaşımız azsa, on bin kuruşa tamamlanır; çoksa, bizde kalır,' anlamında bir yanıt veriyor (MM, D: 1, S: 3, C. 7: 128). Bu yorumun anayasa uygun olduğu kuşkusuz. Ne var ki, Meclisi Mebusan'dan mebus ödenekleriyle ilgili yorum istendiğinde, değişik yorumlar olanaklı görünse de, Ayan bu konuda sıkı davranmayı yeğliyor. Mebuslardan gelen soru üzerine Meclisi Ayan, KE'nin değişik 76. maddesinde toplantı yılının uzayan bölümü için mebuslara verilmesi öngörülen aylık beş bin kuruş ek ödeneğin bir ay için toptan verilemeyeceği, tam kaç gün çalışıldıysa, aylığın günlere bölünerek buna göre hesap edilmesi gerektiği yolunda görüş bildiriyor. MM'in yorum isteme tarihi: 30 Kânunusani 1326 (12 Şubat 1911), MA yorumunun MM genel kurulunun bilgisine sunulduğu tarih: 28 Şubat 1326 (13 Mart 1911) MM, D: 1, S: 3, C. 4: 4. (Tarihlere dikkat edilirse, Ayan maaşlarına ilişkin yorum sorusunun, biraz da, mebus ödeneklerine ilişkin olarak Ayan'ın yaptığı kısıtlayıcı yoruma tepki olarak sorulduğu düşünülebilir.)

³¹ Anayasanın bu sözünü, iki başkanvekilliği diye anlamak gerekir.

³² Eski metinde, Heyeti Mebusan kendisine gönderilen yasa tasarılarını görüşüp bunlardan “umuru maliyeye ve Kanunu Esasiye taallük eder maddeleri red veya kabul veyahut tâdil eder” deniyordu. Anayasayı değiştirme yöntemi 116. maddede ayrıca düzenlendiği için, bütçe ile ilgili bu maddede Kanunu Esasi'den söz edilmesi gerçekten gereksizdi. Yeni düzenlemede işte bu gereksiz söz kaldırıldı.

³³ Tümce şöyleydi: “Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memâliki mahrusai şahanedan ihraç ve teb'id etmek [sürgüne göndermek] münhasıran zatı hazireti padişahinin yedi iktidarındadır.” Görüldüğü gibi burada, padişaha, herhangi bir yargı kararı aranmadan, yalnızca polis soruşturmasıyla uyrukları sürgüne gönderme yetkisi tanınıyordu.

(Öteki ikisi, 120. ile 121. maddeler.) Yeni 119. maddeye göre, postaya verilmiş olan belgelerle mektuplar, sorgu yargıcı ya da mahkeme kararı alınmadıkça açılmaz. Bu düzenleme, II. Abdülhamit'in özel yaşamlara tümüyle saygısız, hafiyeci yönetimine bir tepki. Tıpkı sansür yasağı gibi, haberleşmenin gizliliği, 1908 Devrimi'ne "Hürriyet" denmesinin hem gerekçesi, hem de sonucu.

Madde 120: 1908 Devrimi'nin özgürlükler alanında en önemli sonuçlarından biri de, işte bu maddede yapılan düzenlemeyle, anayasal tarihimizde ilk kez toplanma ve örgütlenme haklarının tanınmış olmasıdır. Devrimden sonra gazetecilerin gazetelerini sansüre götürmeyi reddetmeleri gibi, bu haklar da gerçekte, kâğıt üzerinde gerçekleşmeden önce, toplumsal ve siyasal yaşama girmişti. II. Meşrutiyet, tarihimizin ilk yaygın örgütlenme etkinliğine tanıklık etti. Siyasal partilerden, sendikalardan kadın derneklerine dek, her türlü alanda insanlar örgütlenmeye giriştiler. 120. madde, bu hakkı anayasaya geçirdi. Osmanlılar hem toplanma, hem de dernek kurma hakkına sahip oldular. Anayasada, toplanma hakkının sınırları belirtilmemiştir. Buna karşılık, hangi derneklerin kurulmasının yasak olduğu tek tek sayılmıştır: a) Ülke bütünlüğünü bozma, b) meşruti yönetim biçimini değiştirme, c) Kanunu Esasiyi çiğneme, ç) Osmanlılığı oluşturan topluluklar arasında siyasal ayrılık yaratma amaçlarından birini güden ya da d) genel ahlaka aykırı olan ya da e) gizli olan dernekler yasaktır.

Madde 121: Bu yeni madde, Meclisi Ayan görüşmelerinin kamuya açık yapılacağını öngörüyor. Meclislerin görüşmelerinin açık olması demokratik yönetimin gereğidir. Böylesi doğal görüldüğü içindir ki, örneğin Meclisi Mebusan görüşmelerinin açık olacağına ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır. Ne var ki, Ayan, devlet içinde bürokratik erkin temsilcisi olan ve üyeleri padişah tarafından yaşam boyu görev yapmak üzere atanan oligarşik bir kuruluştur. Nitekim anayasa değişikliğine dek, Ayan'ın ilk toplantı yılı görüşmeleri kapalı oturum biçiminde yürütülmüştür.³⁴ İşte bu yüzdendir ki, demokrasi alanını genişletme amacıyla eklenen bu yeni maddeler arasına, Ayan görüşmelerinin de kamuya açık yapılacağına ilişkin bu düzenleme konmuştur. Ancak, elbette, tıpkı Mebusan gibi, Ayan da gerektiğinde kapalı oturum yapabilecektir.

Yukarıdan beri sıralanagelen değişikliklerden açıkça görülebileceği gibi, Kanunu Esasi'de 1909'da yapılan değişiklik, gerçekte yeni bir anayasa kabulüyle özdeş sayılabilecek kapsam ve önemdedir. Bu değişiklikler iki temel alanı yeniden düzenlemiştir. Bunlardan biri, devletin yönetimine, ikincisi ise özgürlükler düzenine ilişkindir.

Yönetim biçimindeki değişikliğin özü, parlamenter meşrutiyet biçiminin kabulüdür. Bunun gereği olarak: 1) Meclisi Mebusan, padişahın kararı olmasa da, Kasım başında kendiliğinden toplanacak; 2) Toplantı yılı kural olarak altı ay sürecek, gerektiğinde, yalnızca padişah kararıyla değil, mebusların çoğunluğunun istemiyle de uzatılabilecek; 3) Ayan'ın onayını alma koşuluyla padişah Meclisi Mebusan'ı feshedebilecek, ancak yeni meclisin üç ay içinde toplanması zorunlu olacak; 4) Meclisi Umumi yasama yetkisini serbestçe kullanabilecek, gerektiğinde, her iki meclisin üçte iki çoğunluğuyla padişahın vetosu aşılabilecek; 5) Her yeni padişah göreve geldiğinde, Meclisi Umumi önünde, anayasaya bağlı kalacağına ant içecek; 6) Padişahın harcamaları bütçeyle belirlenecek; 7) Yürütme yetkisini başbakan ve bakanlar kurulu kullanacak; 8) Bakanlar başbakanca seçilip padişahın onayına sunulacak; 9) Hükümet Meclisi Mebusan karşısında siyaseten topluca sorumlu olacak, ayrıca her bakanın görevini sürdürebilmesi mebusların güvenini koruması koşuluna bağlı olacak.

Özgürlükler alanına ilişkin değişiklikler de şöyle sıralanabilir: 1) En önemlisi, yukarıda öğeleri belirtilen parlamenter meşrutiyet yönetim biçiminin kabulüyle, herkes demokratik bir ortamda yaşama hakkına kavuşacak; 2) Padişahın, mahkeme kararı olmadan,

³⁴ Üstelik, yukarıda da belirtildiği gibi, bu ilk yıla ilişkin tutanaklar bugün TBMM arşivinde bulunmamaktadır.

keyfi sürgün kararı verme gibi yetkileri bulunmayacak; 3) Sansür tehdidi olmadan, basın serbest olacak; 4) Posta aracılığıyla haberleşme dokunulmaz olacak; 4) Herkes toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinden yararlanacak.³⁵

Özetle, 1909 anayasa değişikliği sayesinde, devlet yönetiminin uyacağı kurallar ve yönetilenlerin yararlanacağı anayasal güvenceler açısından, Osmanlı İmparatorluğu ilk kez batılı bir demokrasi durumuna geldi. Ne var ki, bu yeni düzeni, ne tam anlamıyla kurmak, ne de yaşatmak olanağı bulunabildi. Çünkü, bir kere, imparatorluğun parçalanma süreci gitgide hızlandı. İkincisi, 1908 Devrimi'ne önderlik etmiş olan İttihat ve Terakki örgütü, her güçlükte kuralları biraz daha zorlama, sonunda da gitgide sertleşen bir buyurganlık kurma yoluna gitti.

III. YENİ DEĞİŞİKLİK ÇABALARI

Yukarıda belirtildiği gibi, ilk toplantı yılında anayasayı bütünüyle elden geçirme olanağı bulunamadığı için, Meclisi Ayan, ancak meşrutiyet için en kaçınılmaz görünen değişiklikleri ayırıp karara bağlama yoluna gitmiş, Ayan'ın bu yeğlemi (tercihi) Mebusan'ca da uygun görülmüştü. İlk büyük değişiklik toplantı yılının sonuna yetiştirildikten sonra, ikinci toplantı yılında Meclisi Ayan, mebuslardan gelen öteki değişiklik kararlarını da incelemeye aldı ve bunun gereği olarak, ilk yılda değiştirilmemiş olan anayasa maddelerinin hepsini görüşmeye açtı. 1 Teşrinisani 1325'ten (14 Kasım 1909) 15 Haziran 1326'ya (28 Haziran 1910) dek toplam yedi buçuk ay süren ikinci toplantı yılında, Meclisi Ayan, yoğun bir biçimde anayasa değişikliği üzerinde çalıştı. Bu çerçevede, yalnızca Mebusan'ın değişiklik önerdiği maddeler değil, bir yıl önce değiştirilenler dışında kalan bütün anayasa maddeleri teker teker ele alınıp tartışıldı. Kendi çalışmasını bir önceki toplantı yılında tamamlamış olan Meclisi Mebusan ise, anayasa değişikliğine ilişkin olarak, bu ikinci yılı genellikle Ayan'ı beklemekle geçirdi. Ancak bu, sabırlı bir bekleyiş değildi.

21 Kânunusani 1325 (3 Şubat 1910) günü Meclisi Ayan'da okunan³⁶ Meclisi Mebusan Riyaseti tezkiresinde, mebusların sabırsızlığı açıkça dile geliyor. Mebuslar, toplantı yılının açılışı üzerinden iki ay yirmi gün geçmiş olmasına karşın, anayasa değişikliği konusunun Ayan'ca henüz karara bağlanmamış olmasına kızgınlıklarını belirtiyorlar. Bunu Ayan'ın sinirli tepkisinden anlıyoruz. Besarya Efendi, “Mebusândan gelen kâğıt bir ültümatom gibidir.” diyor. Sonra da, bu ihtarname dolayısıyla Meclisi Mebusan tutanaklarını okuma gereğini duyduğunu belirtiyor. Bu incelemesinin sonucunu şöyle açıklıyor: “Heyetimiz aleyhinde ağır sözler söylendiğini teessüfle gördüm. ... Gûya biz, devri sâbıkın adamlarıyız. Bir de biz, o maaş münasebetiyle Kanunu Esasîyi çıkarmak istemez mişiz.”³⁷ (MA, D: 1, S: 2, C. 1: 270). Yorgiyadis Efendi, daha da ileri gidiyor: “İşte Mebusân tarafından vuku bulan teklifin, ahval ve terbiyye muhalif olduğunun beyanı ile, kâğıdın iadesi lâzımdır.” (s. 271). Buna karşılık, az da olsa, bu uyarıyı olağan karşılayan Ayan üyeleri de var. Bunlardan biri Bohor Efendi: “İhtar olunan şeyin, menfaati devlet ve millete taalluku olursa bunda ne beis vardır?” (C. 1: 271). Ayan'daki bu görüşmeler sonucunda, Meclisi Mebusan'a yanıt verilmemesine ve tezkirenin “hıfzına” (dosyaya kaldırılmasına) karar veriliyor. (C. 1: 272)

İkinci kapsamlı anayasa değişikliğine ilişkin Meclisi Ayan Kanunu Esasi Encümeni mazbatası, ensonu, 6 Nisan 1326 (19 Nisan 1910) günü, başka bir deyişle, olağan olarak altı

³⁵ Ancak, ilgili anayasa değişikliklerinde yeri geldikçe belirtildiği gibi, din devleti vurgusunun berkitilmiş olması, İkinci Meşrutiyet'in özgürlükçülüğü açısından, anayasal düzlemde bir geri adım sayılmak gerekir.

³⁶ Meclisi Mebusan başkanlığından gelen yazının metni tutanakta yok.

³⁷ Meclisi Ayan üyelerinin, toplantı yılından bağımsız olarak, her ay on bin kuruş, başka bir deyişle mebusların, o da yalnızca toplantı boyunca aldıkları aylık ödeneğin iki katını almaları, yukarıda da değinildiği gibi, mebuslara daima isyan ettirici görünmüştür.

ay sürecek³⁸ toplantı yılının altıncı ayının ilk haftasında genel kurula geliyor. Bu arada, böylesine kapsamlı bir anayasa değişikliği yapılmasına direnen Ayan üyeleri de var. Örneğin Mavroyani Bey, yürürlükteki anayasada nasıl değişiklik yapılacağına ilişkin 116. maddeyi anımsatarak,³⁹ biz kurucu meclis değiliz, böyle toptan anayasa değişikliği yapamayız, gerekçesiyle itiraz ediyor (MA, D: 1, S: 2, C. 1: 608). Bu itiraza karşın, Meclisi Ayan görüşmeleri sırasında, Mebusan'dan değiştirme önerisi gelmeyenler dahil, bütün anayasa maddeleri okunuyor, kalsın mı değişsin mi diye tartışmaya açılıyor, sonra da değiştirilip değiştirilmeyeceği oya konuyor.⁴⁰ Yukarıda belirtildiği gibi, bir tek 1909 büyük değişikliği kapsamına giren maddelere yeniden dokunulmuyor. Meclisi Ayan, sıkı bir çalışmayla, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910) günü anayasa değişikliğine ilişkin görüşmeleri tamamlıyor (MA, D: 1, S: 2, C. 2: 581). Aldıkları kararlarda en dikkat çekici noktalar, kendi yapılarına ilişkin olarak Meclisi Mebusan'ın ısrarla istediği değişiklikleri⁴¹ reddetmeleri, buna karşılık, gensoru hakkını⁴² ve hükümet istediği takdirde yasa tasarılarının Meclisi Mebusan'dan önce kendilerine gönderilebilmesini istemeleri. Meclisi Ayan'ın anayasa görüşmeleri ancak Meclisi Umumi'nin ikinci toplantı yılının bitimine üç gün kala tamamlandığından, bu değişikliklerin Meclisi Mebusan'ca karara bağlanması ister istemez ertesi yıla kalıyor. Meclisi Ayan'ın kapsamlı anayasa değişikliğine ilişkin mazbataları 14 Haziran 1326 (27 Haziran 1910) günü Meclisi Mebusan'a ulaşıyor. (MM, D: 1, S: 2, C. 6: 585)

Meclisi Umumi'nin üçüncü toplantı yılı, 1 Teşrinisani 1326'dan (14 Kasım 1910) 21 Mayıs 1327'ye (3 Haziran 1911) dek, altı ay üç hafta sürüyor. Anayasa değişikliğine ilişkin olarak bu yıl içinde tek kayda değer konu, Meclisi Ayan'ın hükümet tasarılarını gerektiğinde Meclisi Mebusan'dan önce karara bağlama konusundaki ısrarı. Bu konuda Ayan başkanlığından Mebusan'a gönderilen resmi yazı, 4 Teşrinisani günlü. Demek ki, yeni toplantı yılının başlaması üzerinden daha üç gün geçmişken Ayan böyle bir girişimde bulunma gereğini duymuş. 6 Teşrinisani 1326 (19 Kasım 1910) günü Meclisi Mebusan genel kurulunda okunan bu yazıda, Ayan başkanlığı, özetle, 1909 anayasa değişikliği ile (md.53), Ayan üyelerinden kaynaklanan yasa önerilerinin önce Ayan'da karara bağlanması yolu açılmıştır. Buna karşılık, değiştirilmemiş olan 64. maddeye⁴³ göre, hükümet tasarıları önce Meclisi Mebusan'da karara bağlanmakta, sonra Ayan'a gelmektedir. Bu yöntem de, Ayan'ın toplantı yılının çoğunu beklemekle geçirmesine, yılın sonunda ise Mebusan'dan arka arkaya gelen tasarıları sıkışık zamanda yetiştirmeye çabalamasına neden olmaktadır. Akçal (mali) tasarıların önce Mebusan'a gelmesi, meşrutiyet kuralıdır. Bu böyle kalsın. Ancak, bunun

³⁸ Yukarıda belirtildiği gibi, ikinci toplantı yılı gerçekte yedi buçuk ay sürmüştür.

³⁹ Kanunu Esasi'nin 116. maddesine göre, "bazı" anayasa maddelerinin değiştirilmesine ancak "lüzumu sahih ve kat'î görüldüğü halde" [açık ve kesin gerek görüldüğünde], yine aynı maddede belirlenen yönteme uyularak (ayrı ayrı iki meclis üye tamsayısının üçte ikisinin kararı ve padişahın onayı ile) ilgili anayasa maddelerinin değiştirilmesi yoluna gidilebilirdi.

⁴⁰ 1914'te gerçekleştirilen anayasa değişikliği sırasında, Ayan'dan Legofet Bey, Meclisi Ayan'ın anayasa çalışmalarını şöyle özetliyor: 1909'da 24 madde değiştirildi. 53 maddede değişiklik yapılmamasını iki meclis de kabul etti. 4 madde şimdi değiştiriliyor. [Gerçekte, bunlardan biri değiştirilmiyor, yürürlükten kaldırılıyor.] Demek ki, 39 maddenin ne olacağı şimdilik belirsiz. Legofet Bey, bu 39 madde "muallakta" diyor (MA, D: 3, S: 1, C. 1 {İçtimai Fevkalade}: 29). Kanunu Esasi'nin, değişiklikten önce 119 madde, 1909 değişikliğinden sonra ise 121 madde olduğu, ayrıca, 1914'teki anayasa değişikliğinin konusu olan 4 maddenin 3'ünün 1909'da da değiştirilmiş olduğu anımsanırsa, Legofet Bey'in hesabı tam tutmuyor.

⁴¹ Anımsanacağı üzere, Meclisi Mebusan, Meclisi Ayan üyelerinin üçte ikisinin, tıpkı kendileri gibi, ikinci seçmenler tarafından seçilmesini, atananlar ve seçilenler dahil, ayanlık süresinin dokuz yıl olmasını ve yıllık 120 bin kuruş olan Ayan maaşının, iki meclis arasındaki aşırı farkı bir ölçüde azaltacak biçimde, 75 bin kuruş indirilmesini istiyordu. (Yine anımsanacağı üzere, 1909'daki zamdan sonra bile, mebusların bir toplantı yılı için toplam ödeneği yalnızca 30 bin kuruştü.)

⁴² Meclisi Ayan, gensoru hakkını 1909 anayasa değişikliği sırasında da ısrarla istemiş, ancak Meclisi Mebusan'a bunu kabul ettirememişti.

⁴³ Gerçi Ayan tezkiresinde 74. md. deniyor. Bunun nedeni, Ayan'dan gelen kapsamlı anayasa değişikliği dizelgesinde (listesinde), yürürlükteki anayasanın 64. maddesinin 74. md. olarak geçmesi.

dışındaki tasarıları hükümet isterse önce Ayan'a göndersin ki vakit kazanılsın. Bu yolda ivedilikle bir karar alınır, bu toplantı yılında daha rahat çalışılmış olur, diyor. Meclisi Mebusan, ilk aşamada, Ayan'ın bu isteğine karşılık verecekmiş gibi görünerek konunun kendi anayasa komisyonunda ivedilikle incelenmesine karar veriyor. (MM, D: 1, S: 3, C. 1: 46-7)

Meclisi Mebusan Kanunu Esasi Encümeni'nin konuya ilişkin mazbatasını 8 Kânunusani 1326 (21 Ocak 1911) günü okunuyor. Komisyon, raporunda, Heyeti Ayan bizim önerimiz olan seçim yolunu kabul etmemiştir; buna karşılık, bunu kabul edeceği varsayılarak kendisine tanınmış bütün ayrıcalıkları benimsemiştir; bu durumda, Ayan kendi üyelerinin hiç değilse bir bölümünün mebuslar gibi seçimle belirlenmesini kabul etmedikçe, Ayan'a başkaca ayrıcalık tanınmamalıdır, diyor (MM, D: 1, S: 3, C. 2: 221-3). Bu rapor Meclisi Mebusan genel kurulunda 27 Kânunusani 1326 (9 Şubat 1911) günü görüşülmeye başlanıyor⁴⁴ (MM, D: 1, S: 3, C. 2: 662-71). Daha iki ayrı gün bu konuda görüşme yürüttükten sonra, 7 Şubat 1326 (20 Şubat 1911) günü Meclisi Mebusan Ayan'ın istemini oya koyuyor ve dörtte üç gibi büyük bir çoğunlukla reddediyor (MM, D: 1, S: 3, C. 3: 148-50). Bu arada mecliste çok ilginç anayasa tartışmaları da yapılıyor. Örneğin Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey şöyle diyor: "Görüyorsunuz ki, iki şeyin biri lâzım gelecekti, ya Âyâna kanun lâyhalarını, bildiği gibi tetkik etmek hakkı verilmeyecekti, veyahut o hak verildiği gibi, 64. maddeye lüzum kalmayacaktı. Bu düşünülmediği için 93 [1876] tarihinde 64 üncü madde gafletle Kanunu Esasimize girmiş." (MM, D: 1, S: 3, C. 2: 669). Gerçekten de, 1876 Anayasası'nın değiştirilmemiş 64. maddesine göre, Heyeti Ayan Heyeti Mebusan'dan kendisine gelen yasa tasarılarını din gibi, padişah hukuku gibi, anayasa gibi temel sayılan birkaç yönden incelemekle görevli. Tartışılan konu şu: Anayasa Ayan'ın tasarıları hangi yönlerden inceleyeceğini teker teker saydığına göre, Ayan kendisine gelen tasarıları başka yönlerden de inceleyebilir mi? Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, inceleyemeyeceğini, dolayısıyla 1909 değişikliğinde Ayan üyelerine tanınan yasa önerme yetkisinin de ayrı bir çelişki kaynağı olduğunu belirtiyor (MM, D: 1, S: 3, C. 3: 34).⁴⁵ Meclisi Mebusan'ın bu ret kararından sonra, artık toplantı yılının sonuna dek anayasa değişikliği bir daha gündeme gelmiyor. Öyle anlaşılıyor ki, Ayan'ın kendi ayrıcalıklarını koruyucu tutumu karşısında, Meclisi Mebusan artık bir daha kapsamlı bir anayasa değişikliği yapılabileceği konusundaki umudunu yitirmiş durumda. Böylece, ilk yılda kendisinin, ikinci yılda da Ayan'ın karara bağladığı anayasa değişiklikleri bir kenara bırakılmış oluyor.⁴⁶

Meclisi Umumi'nin birinci döneminin son toplantı yılı 2 Teşrinievvel 1327 (15 Ekim 1911) günü açılıyor ve 5 Kânunusani 1327 (18 Ocak 1912) günü Meclisi Mebusan'ın feshi ile son buluyor. 1908 seçimleri ile mecliste oluşmuş olan ezici İttihat ve Terakki çoğunluğu artık yok. Üç yıl içinde İttihatçılara karşı ciddi bir muhalefet oluşmuş bulunuyor. 1911 yılında bu

⁴⁴ Görüldüğü gibi, Meclisi Ayan'ın ısrarına, kendisi de ivedilik kararı vermiş olmasına karşın Meclisi Mebusan konunun tartışılmasını üç aya yakın bekletiyor. Bu da mebusların bu konudaki isteksizliğinin bir göstergesi. Başka bir gösterge de, 1909 anayasa değişikliğinde Ayan'ın "tahrifat" yaptığı savının, kimi mebuslarca, hazır Ayan konusu açılmışken, diyerek yeniden genel kurula getirilmesidir. Bu konuya yukarıda değinildi.

⁴⁵ Bu tartışmalar dolayısıyla, Ayan'ın maaşı konusu bir kez daha gündeme geliyor. Halep Mebusu Ali Cenani Bey şöyle diyor: "Kendileri şehri [aylık] maaş alıyorlar. ... Bir taraftan memur olarak maaş alsınlar, teklif edilen memuriyeti [örneğin büyükelçilik, ordu komutanlığı] kabul etsinler. Diğer taraftan da 'vekâlete hâiziz' [ulusun temsilcisiyiz] desinler. Bendeniz buradaki tenakuzu [çelişkiyi] kabili telif göremem." (MM, D: 1, S: 3, C. 3: 100-1)

⁴⁶ Yine de Ayan'ın, gerektiğinde hükümet tasarılarını Mebusan'dan önce karara bağlayabilme yolundaki isteminden bütünüyle vazgeçmediğini görüyoruz. 5 Mayıs 1328 (18 Mayıs 1912) günü, Süleyman El-Bostani Efendi'nin bu yolda yaptığı yasa önerisini inceleyen Layiha Encümeni (Yasa Önerileri Komisyonu), gerçi bu konuda geçen toplantı yılında Meclisi Mebusan'a ivedilikle başvurmuştu; onlar da bu başvurumuzu reddettiklerini 8 Şubat 1326 (21 Şubat 1911) günü bildirmişlerdi, dedikten sonra, yine de konunun Kanunu Esasi Encümeni'ne gönderilmesini istiyor ve genel kurul bunu kabul ediyor (MA, D: 2, S: 1, C. 1: 69). Ne var ki, konu, gittiği komisyondan bir daha geri dönmüyor.

muhalefet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adı altında resmen partileşiyor.⁴⁷ Meclisi Mebusan'ı da bölen bu ayrılık, ülkeyi yönetmek için mebusların desteğine gereksinimi olan hükümetin işlerini gitgide güçleştiriyor. Bunun üzerine hükümet meclisten kurtulmaya karar veriyor. Ne var ki, ülkeyi otuz yıl meclissiz bırakmış olan Abdülhamit'e tepki olarak, 1909 anayasa değişikliğinde iyice güçleştirilmiş olan fesih düzenlemesi, hükümetin karşısına aşılması güç bir engel olarak dikiliyor. Yukarıda değinilen yeni 35. maddeyi işletmenin kolay olmayacağını gören hükümet, amacına ulaşmak için öncelikle Kanunu Esasi'nin 35. maddesinin değiştirilmesini öneriyor (3 Kânunuevvel 1327 - 16 Aralık 1911). Bu öneriyle, maddenin eski haline dönülerek hükümetle meclis arasında anlaşmazlık çıktığında, padişahın ya hükümeti değiştirmesi ya da meclisi feshetmesi yolu açılmak isteniyor. Yenilik olarak, fesih yetkisinin aynı toplantı yılı içinde yalnızca bir kez kullanılabilmesi hükmü getiriliyor. Buna karşılık, meşrutiyet için çok tehlikeli olabilecek bir yeni düzenleme de öneriliyor. Buna göre, savaş durumunda padişah Meclis Umumi'yi geçici olarak tatil edebilecek. (MM, D: 1, S: 4, C. 2: 201)

Hükümet bu değişiklik önerisini meşrutiyete ilişkin birtakım kuramsal görüşlerle gerekçelendirmeye çalışsa da, herkes için aslının farkında. Muhaliflerden Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in, sadrazamın gerçek niyetini ortaya koymak üzere onun ağzıyla söyledikleri doğru: "Efendiler, ben sizin Meclisinizi fesh etmek mecburiyetindeyim. Halbuki, Kanunu Esasinin madde-i mevcudesi bu babda Meclisi suhuletle [kolaylıkla] feshetmemi temin etmiyor. Bunu değiştirin ki ben sizi kolayca feshedeyim. İşte mesele bundan ibarettir." Durum böyle olunca, sınırlar da elbette çok geriliyor. Nitekim Lütfi Fikri Bey konuşurken, hükümetten yana olan Selim Efendi, ona laf atıyor: "Biz, haysiyetimizi payimal ettiremeyiz [çiğnetmeyiz]" diye bağırıyor. Bunun üzerine bir başka İttihatçı, Saruhan Mebusu Ali Haydar Bey, "Ne olacak, bu rezilin sözünden mi Allah aşkına" diyerek arkadaşını teselli ediyor. Kürsüdeki Lütfi Fikri Bey, bu hakarete, "Sıfatını söylüyor" sözleriyle karşılık veriyor.

3 Kânunuevvel 1327 (16 Aralık 1911) günü başlayan sınır savaşı, Meclisi Mebusan'ın feshine dek sürüyor. Taraflar her türlü silahı kullanıyorlar. Örneğin muhalefet, 17 Kânunuevvel 1327 (30 Aralık 1911) günü, toplantı salonuna girmeyerek meclisin çalışmasını engelliyor. Hükümet, buna, çekilmekle yanıt veriyor. Hemen arkasından aynı kişi, Sait Paşa, hükümeti yeniden kuruyor ve benimki, 35. maddenin öngördüğü "İsrar Hükümeti"dir, diyor. Anımsanacağı üzere, değişik 35. maddeye göre, fesih yolunda ilerlenebilmesi için meclisin hükümetin istemini reddettikten sonra ikinci bir hükümet kurulması ve bunun da aynı görüşte ısrar etmesi gerekiyordu. İşte hükümet, muhalefetin boykotunu ret kararı olarak yorumlayıp istifa üzerine kurulan yeni hükümetin ısrar hükümeti sayılması gerektiğini savunuyor. Muhalefet ise elbette bu görüşü reddediyor ve hükümetin çelişmesini yüzüne vuruyor. Madem yeni hükümetsiniz, o zaman parlamenter meşrutiyet kurallarına göre programınızı okuyup meclisten güvenoyu istemelisiniz, diyorlar. Hükümet ise, başbakan değişmediğine göre yeniden güvenoymasına gitmeye gerek yok, diye kendini savunuyor.

Bu arada, çoğunluğun önerisinin, feshi çok kolaylaştıramayacağı, Meclisi Ayan onayı 7. maddede düzenlendiği için, 35. madde değiştirilse bile yine de Ayan onayının gerekeceğine dikkat çekiliyor. Dikkat çekilen bir başka konu da, 1909 değişikliği sırasında anayasada 73. maddenin unutulduğu, değişmeyen bu maddeye göre fesih halinde yeni meclisin altı ay sonra toplanacağını öngörüldüğü, buna karşılık yeni 7. maddenin bu süreyi üç aya indirdiği. Görüldüğü gibi, çekişme ortamı içinde ve günlük gereksinimleri karşılamak üzere girişilen anayasa değişiklikleri, birçok yeni soruna kaynaklık ediyor. Ne var ki, kavgadan artık göz gözü görmüyor. Meclis 35. maddeye ilişkin anayasa değişikliği dışında hiçbir şey görüşemiyor. 21, 22, 24, 27, 28, 31 Kânunuevvel 1327 (3, 4, 6, 9, 10, 13 Ocak 1912) günlü birleşimlerde hep 35. madde tartışılıyor. Sonunda, yeterlik kararı verilip oya geçiliyor.

⁴⁷ Bu yeni parti, 21 Kasım 1911 günü kuruluyor. (Akşin, 2006: 285)

Anayasa değişikliğinin kabulü için üçte iki çoğunluk gerekirken, İttihat ve Terakki'nin savunduğu öneri 124 oyda kalıyor. 105 kişi aleyhte oy veriyor. 4 de çekimser var. Böylece anayasa değişikliği önerisi reddedilmiş oluyor. (MM, D: 1, S: 4, C. 2: 508-10)

Ret kararından iki gün sonra Meclisi Ayan'a, fesih için onay isteyen hattı humayun (padişahlık yazısı) geliyor (MA, D: 1, S: 4, C. 3: 258). Ayan kapalı oturum yapmayı kararlaştırıyor. 3 Kânunusani 1327 (16 Ocak 1912) günlü birleşim, hep kamuya kapalı oturumlar biçiminde geçiyor. Sonuçta fesih onaylanıyor ve 5 Kânunusani 1327 (18 Ocak 1912) günü okunan iradei seniye ile Meclisi Mebusan feshediliyor. Böylece Meşrutiyet'in az çok demokratik bir biçimde işleyen birinci dönemi de kapanmış oluyor. Bu dönemin kapanmasıyla, kapsamlı bir anayasa değişikliği gereksinimi de kalmıyor.

IV. KÜÇÜK DEĞİŞİKLİKLER

1909'da gerçekleştirilen ve meşrutiyeti anayasal çerçeveye oturtan büyük anayasa değişikliğinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu yıkılıncaya dek daha altı adet değişiklik yapıldı.⁴⁸ Aşağıda bunların kabul edilme süreçleri ile içerikleri özetlenecek.⁴⁹

1) 15 Mayıs 1330 (28 Mayıs 1914) Değişikliği:⁵⁰

⁴⁸ 1974'te yayımlanan *Anayasayı Değiştirme Sorunu* kitabımda, bu değişikliklerin yalnızca ilk ikisinden söz ediliyor. Nedeni, kullandığım Gözübüyük-Kili metinler derlemesinin 1957'de yayımlanan ilk basısında, yalnızca bu değişikliklerin verilmiş olması. Gözübüyük-Kili derlemesinin, benim kitabımın yayımlanmasından sonra, 1982'de yapılan ikinci basısında, küçük değişikliklerin altısı da veriliyor. Mete Tunçay, benden başka, Aldıkaçtı'nın, Arsel'in, Başgil'in, Kubalı'nın, Okandan'ın, Aybay'ın, Gürdoğan'ın anayasa hukuku kitaplarında da bu son dört küçük değişiklikten söz edilmemiş olmasını önemli bir bilimsel araştırma ayıbı olarak görüyor. Şöyle diyor: "Ben bu durumun, ülkemizde geçerli bilgi üretimi yöntemleri bakımından düşündürücü bir örnek olduğu kanısındayım. Üstelik, Abadan'ın yazısı, Başgil'in ki dışında, andığım bütün kitaplardan daha eski tarihidir. Abadan, Almanlardan öğreniyor; ötekilerse, asıl kaynaklara gitmedikten başka, bir meslektaşlarının yazdıklarını da okumuyorlar. ... bu rahatsız edici bir saptamadır." (1978: 251). Benim kitabım, kitap yazıldığı sırada dünyada yürürlükte olan yüz otuz yedi anayasa ile Fransa tarihi ile Türk tarihinde kabul edilmiş bütün anayasalara bakarak, dünyada ve sözü edilen iki ülkenin tarihinde anayasa değişikliklerinin hangi yöntemle yapıldığını inceleyen bir karşılaştırmalı hukuk araştırmasıdır. Bu araştırma için kullandığım metinleri derleme kitaplarından başka bir yerden almam elbette söz konusu değildi. Tarihçiler kendi işlerini doğru dürüst yapmamışlar diye anayasa hukukçularını suçlamak, üstelik bu üslupla suçlamak, kanımca bir tarihçiye yakışmaz.

Kaldı ki, Mete Tunçay, meslektaşlarını kötüleme gayreti içinde, Abadan'ı överken de yanlış bir değerlendirmede bulunuyor. Şöyle diyor: "En sonunda, 1918 Martındaki de dahil olmak üzere Kanun-u Esasî değişikliklerinin hepsinden haberdar olduğunu gösteren bir hukukçumuzu buldum. Bu, rahmetli hocam Prof. Dr. Yavuz Abadan'dı. Onun, Prof. Bahri Savcı ile birlikte yayımladığı, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış* adlı küçük kitapta, kendi yazdığı bölümde s. 50'ye bakınız (Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1959)." (1978: 250). Abadan'ın Tunçay tarafından anılan kitabında, s. 50'de değil de, yalnızca s. 45'teki 64 nolu dipnotta ve s. 47'de bu konudan söz ediliyor. s. 45 'teki dipnotta, Mete Tunçay'ın eksikliğini eleştirdiği dört küçük değişiklik *sayılmadığı* gibi, "1909,1914, 1915, 1916 yıllarında" yapılan değişiklikler denerek 1918 değişikliği *atlanıyor*. s. 47'de verilen bilgi ise düpedüz yanlış. Abadan, eninde sonunda 35. maddenin yürürlükten kaldırıldığını belirttikten sonra şöyle diyor: "Ancak padişahın, Âyan Meclisinin muvafakatini almak ve en geç üç ay içinde yeni seçimleri yaptırmak şartıyla, Meclisi Mebusanı feshetme selâhiyeti, 7nci maddede sayılan yetkiler arasında mahfuz kaldı." Bu alıntıda da görüldüğü gibi, Tunçay'ın sırf meslektaşlarını karalamak için övdüğü bu kaynakta, bir tümce içinde *iki yanlış var*: 1909'daki büyük değişiklikten sonra yapılan altı küçük değişikliğin daha *birincisinde* (1914), *hem* Ayan'ın onayının alınması koşulu *kaldırılmış*, *hem de* yeni seçimlerin üç ay içinde yapılması koşulu *değiştirilip* süre *dört aya* çıkarılmıştı.

⁴⁹ Bu altı küçük değişikliğe sırasayısı verilirken, 1909'daki büyük değişiklik hesaba katılmayacak. Dolayısıyla, bundan sonra örneğin "birinci değişiklik" dendiğinde, bunun gerçekte ikinci anayasa değişikliği olduğu gözden kaçırılmamalı.

⁵⁰ Kanunu Esasinin 5 Şaban 1327 Tarihli 7, 35, 43 üncü Mevaddı Muaddesini Muaddil Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 6: 749-50.

Feshi kolaylaştırmak üzere hükümetin istediği anayasa değişikliğini kabul etmemek için Meclisi Mebusan'ın direnmesi, az önce belirtildiği gibi, yine de fesihle sonuçlanmıştı. Meclisi Umumi'nin ikinci dönemi, 5 Nisan 1328 (18 Nisan 1912) günü başladı ve ancak 23 Temmuz 1328'e (5 Ağustos 1912) dek sürdü. Yeni meclis seçildikten sonra hükümet, aynı amaçlı bir anayasa değişikliğini zorlamaya başladı. 9 Haziran 1328 (22 Haziran 1912) günü meclise sunulan (MM, D: 2, S: 1, C. 1: 435) hükümet teklifinde, 1876 Anayasası'nın 1909'da değiştirilmiş olan 7., 35. ve 43. maddelerinin yeniden değiştirilmesi, o zaman değiştirilmesi unutulmuş olan ve artık hükmü kalmayan 73. maddesinin ise yürürlükten kaldırılması isteniyordu. Ünlü "sopalı seçimler"ın ürünü olan bu yeni meclis, İttihat ve Terakki'nin isteklerini yerine getirmeye yatkındı. Onun için direnç olmadı. Teklif ivedilikle incelenmek üzere komisyona gönderildi. Kanunu Esasi Encümeni, hükümetin istediği doğrultuda, ancak hükümetinkinden çok daha etraflıca düşünülmüş bir öneri hazırladı. Hükümetin de buna katılmasıyla, öneri genel kurula geldi ve hızla görüşüldü. 12 Haziran 1328 (25 Haziran 1912) günü yapılan son oylamada, anayasa değişikliği önerisi, yalnızca on iki kişinin ret oyuna karşılık üçte ikiyi aşan bir çoğunlukla kabul edildi⁵¹ (MM, D: 2, S: 1, C. 1: 490). İçeriği aşağıda anlatılacak olan bu değişiklik, fesih için Ayan onayını kaldırıyor ve fesih dışında, meclis çalışmalarının, belli sürelerle ertelenebileceğini ya da tatil edilebileceğini öngörüyordu.⁵² Hükümet, Meclisi Mebusan'da kabul edilen bu anayasa değişikliğinin sonuçlanması için elinden geleni yaptı. 16 Haziran 1328 (29 Haziran 1912) günü Meclisi Ayan'da okunan sadaret tezkiresinde, Sadrazam Sait Paşa, değişikliğin ivedilikle ele alınmasını istedi. Ne var ki, Meclisi Ayan, anayasa değişikliği önerisini, kendi Kanunu Esasi Encümeni'ne, ancak ivedilik önerisini reddettikten sonra gönderdi. (MA, D: 2, S: 1, C. 1: 176-9)

Bu arada, değişiklik önerisi daha Ayan'da görüşülemeden, ülkede güç dengesi yeniden değişti. İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, tıpkı fesih için bahane aramış olan Sait Paşa Hükümeti gibi, Meclisi Mebusan'la anlaşmazlık çıkarıp bu kez İttihatçı çoğunluktan kurtulmayı sağlayacak ikinci bir feshi gerçekleştirmek üzere, yine anayasa değişikliği yolunu kullanmaya kalkıştı. Ancak bu kez, işler daha da acemice yapıldı. Yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, 18 Temmuz 1328 (31 Temmuz 1912) günü Meclisi Mebusan'a bir sadaret tezkiresi göndererek, Meclisi Mebusan'ın gerçekleştirdiği son anayasa değişikliğinin 7. maddeyle ilgili bölümünde değişiklik önerdiğini ve bunun ivedilikle görüşülmesini istediğini bildirdi (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 573). Yeni hükümete güçlük çıkarmak isteyen mebuslar, Meclisi Mebusan Dahili Nizamnamesi'nin (İçtüzük) 28. maddesine göre, reddedilen bir önerinin iki ay geçmedikçe yeniden sunulamayacağını savundular.⁵³ Bu itiraz yersizdi. Hükümetin haklı olarak belirttiği gibi, söz konusu düzenleme ancak mebuslardan kaynaklanan önerilere ilişkindi; üstelik de, hükümetin önceki önerisi reddedilmiş değil, aksine, değiştirilerek kabul edilmişti. Ancak hükümetin yaptığı çok daha büyük bir usulsüzlük vardı. Gerçekten de, Meclisi Mebusan'ın kabul edip Ayan'a gönderdiği bir metinde hükümetin değişiklik yapmak istemesini anayasayla bağdaştırabilmek çok güçlü. Öte yandan, yeni önerinin içeriği, böylesine büyük

⁵¹ Oylama ayağa kalkma suretiyle yapıldığı ve başkan olumlu oy verenlerin sayısını açıklamadığı için tam sayı bilinmiyor. Ancak, maddelere ilişkin olarak yapılan açık oylamaların sonuçlarına bakılırsa, kabul yönünde oy verenlerin 200 dolayında olduğu kestirilebilir. İvedilik kararı olduğu için, genel kurulda tek görüşme ile yetinilmiştir.

⁵² İkinci dönemde Meclisi Mebusan anayasa değişikliğini daha görüşmeye başlamadan, Ayan üyesi Süleyman El-Bostani Efendi'den kaynaklanan ve gerektiğinde hükümet tasarılarının önce Ayan'da incelenmesini amaçlayan bir değişiklik önerisinin Ayan'a geldiği ve Layiha Encümeni'nin önerisi üzerine konunun Kanunu Esasi Encümeni'ne havale edildiği yukarıda belirtilmiştir. Ancak, Meclisi Umumi'nin ikinci döneminde, ne Hükümetle Meclisi Mebusan'ın istediği, ne de Ayan'ın istediği hiçbir anayasa değişikliği sonuca ulaştırılmadı.

⁵³ Yukarıda belirtildiği gibi, Meclisi Mebusan Dahili Nizamnamesi'nin bu düzenlemesi, 1915 yılında yapılan içtüzük değişikliğine değin yürürlükte kaldı.

bir zorlamayı hiç değilse siyaseten haklı kılacak bir nitelik de taşııyordu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Sait Paşa'nın kaldırmak istediği Ayan'ın onayı koşulunun korunmasını, buna karşılık feshe ancak "ahvali fevkaladede" (olağandışı durumlarda) başvurulabilmesini istiyordu. Meclis çoğunluğu, bunun yeni bir fesih için bahane arama girişimi olduğunun farkındaydı. Divaniye Mebusu İsmail Hakkı Bey, "Süngülerle gelsinler daha iyi." dedi. Drama Mebusu Mithat Şükrü Bey de, arkadaşını desteklemek üzere, "Meclisi kapatsınlar, üzerine 'Kiralikhane' desinler." diye ekledi (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 575). Görüşmeler kızıştıkça sözler daha da ağırlaştı. Yine İsmail Hakkı Bey, şöyle konuştu: "Bugün hükümet cebri ikrah [korku baskısı] altındadır. Bugün hükümet süngülerin zebunudur [silahla sindirilmiştir]. Asilerin,⁵⁴ süngülerin zebunu olan Heyeti Vükelanın yapacağı bir kanun batıldır [geçersizdir]. Batıla mübteni [dayalı] olan her şey ise batıldır." (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 583). Görüşmeler ertesi gün de sürdü. Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey, "Hükümet söylesin doğru değil, bu fesih için bir vesiledir, ... Hâkikat hâkikattır..." diyerek işin özünü ortaya koydu (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 595). Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın, "Bir Heyet [burada, hükümet] tarafından verilmiş olan bir kanunu, istediği zamanda istirdat etmek [geri almak] ve heyeti sabıkanın [önceki hükümetin] teklifini tadil eylemek [değiştirmek] hakkını Kanunu Esasi Heyeti cedideye [yeni hükümete] bahşediyor." biçimindeki savunması çok zayıftı. Sonuçta, hükümet önerisinin, hem biçim hem de öz yönünden incelenmek üzere Kanunu Esasi Encümeni'ne gönderilmesi kararlaştırıldı. (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 604)

Görüldüğü gibi, 1909 değişikliğinden sonra, Meclisi Mebusan'ı feshetmek gerçekten çok güçleşmişti. Sait Paşa, doğrudan doğruya feshi düzenleyen anayasa maddelerinin değiştirilmesini Meclisi Mebusan'a dayatmak istemiş, bu yoldan çıkardığı anlaşmazlığı da, padişaha meclisi feshettirmek için gerekçe olarak kullanabilmişti. Ayrıca, bu yolda Ayan'ın onayını da alabilmişti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, aynı yöntemi denemek istedi. Ancak vakti daha da dar olduğundan, fesih için anayasa dışı bir yol kullandı. Meclisi Mebusan'daki tartışmaların üzerinden yalnızca dört gün geçtikten sonra, 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) günü, Ayan genel kurulunda, padişah tarafından gönderilen bir yazı okundu. İradei seniye de şöyle deniyordu: Sait Paşa Hükümetiyle Meclisi Mebusan arasında, anayasa değişikliği dolayısıyla çıkan anlaşmazlık üzerine Meclisi Mebusan feshedilmiş, yeni meclis 5 Nisan 1328'de (18 Nisan 1912) toplanmıştı. Bu yeni heyetin ancak anlaşmazlık konusunda "karar itasına mahsus ve münhasır olduğu" Heyeti Ayan kararnamesiyle bildirilmiş olduğundan,⁵⁵ yeniden seçim yapılmak üzere Meclisi Umumi'nin kapatılması kararlaştırılmıştır (MA, D: 2, S: 1, C. 1: 386-7). Ayan'ın böylesine anayasa dışı bir yorum kararı vermesi kanımca olanaksız olmak gerekirdi. Bu yorum geçerli olsaydı, her fesihten sonra toplanan yeni meclisin, feshe neden olan anlaşmazlık konusunda karar verdikten sonra, yeniden feshedilmesi sonucu doğardı. Kısacası, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın fesih için bulduğu gerekçe, anayasanın açık hükmü karşısında, bahane bile olamayacak kadar zayıftı.⁵⁶

⁵⁴ Halaskâr Zabitan Grubu kastediliyor.

⁵⁵ Ayan'ın böyle bir yorum kararı verdiğine ilişkin olarak tutanaklarda bunun dışında herhangi bir kayıt yoktur. Yalnızca, fesih kararından bir gün önce, 22 Temmuz 1328'de (4 Ağustos 1912), Ayan'ın bir gizli oturum yaptığını, o oturum sonucunda Kanunu Esasi Encümeni'nin hazırladığı raporun bir çekimser ve beş oya karşı çoğunlukla kabul edildiğini, başkanın, izleyen ve kamuya açık olarak yapılan üçüncü oturumdaki sözlerinden anlıyoruz (MA, D: 2, S: 1, C. 1: 383). Ancak, komisyon raporu tutanakta yok. Dolayısıyla, fesih nedenini açıklayacak, yukarıda sözü edilen iradei seniye metni dışında, resmi bir kaynağımız bulunmuyor. Akşın, kaynak göstermeden, Ayan'daki gizli oturumda, Hariciye Nazırı Noradonkyan Efendi'nin, fesihten sonra toplanan 1912 meclisinin yalnızca 1908 meclisinin dönemini tamamlamak üzere seçildiği yolundaki yorumunun kabul edildiğini söylüyor. (2006: 313)

⁵⁶ Bunun bir hükümet darbesi olduğunun bir göstergesi de, Ayan'daki girişimi haber alır almaz, Meclisi Mebusan Başkanı Halil Bey'in, mebusları telgrafla toplantıya çağırması ve 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) günü yapılan bu toplantıda, Selanik Mebusu Mehmet Cavit Bey'in önerisi üzerine, hem hükümete güvensizlik verilmesi, hem de meclisin süresiz olarak tatilinin kabul edilmesi. Dıraç Mebusu Esat Paşa'nın "Bugün hiçbir sıfatımız kalmamıştır [fesih kararına göndermede bulunuyor], bunu müzakere edemeyiz." itirazına karşılık,

1909'da değiştirilen Kanunu Esasi'nin 7. maddesine göre, fesihten sonra üç ay içinde seçim yapıp yeni meclisin toplanması gerekiyordu. Ayrıca, değişik 43. maddeye, Meclisi Umumi'nin Kasım başında çağrısız olarak kendiliğinden toplanacağı kuralı konmuştu. Ağustos 1912 feshinden sonra, Balkan Savaşı öne sürülerek bu kuralların hiçbirine uyulmadı. Yeni seçimler, Ağustos 1912 feshinden ancak yirmi ay sonra, Nisan 1914'te yapıldı. Meclisi Umumi'nin üçüncü dönemi, 1 Mayıs 1330'da (14 Mayıs 1914) açıldı. Olağan olarak Kasım başında başlayacak olan yeni dönemden önce gerçekleştirilen bu toplantı İçtimai Fevkalade (Olağanüstü Toplantı) olarak adlandırıldı. Bu olağanüstü toplantı, yine padişah kararıyla, 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) günü sonlandırıldı. Bütün bu siyasal gelgitler içinde o güne dek sonuca ulaştırılmayan anayasa değişikliği, işte bu olağanüstü toplantı sırasında, ancak 12 Mayıs 1330 (25 Mayıs 1914) günü Meclisi Ayan'ın gündemine gelebildi ve ivedilik kararı alınarak aynı gün sonuca bağlandı. Görüşmeler sırasında, alışılmadık bir yol izlenerek, Meclisi Mebusan Kanunu Esasi Encümeni'nin mazbatası Meclisi Ayan genel kurulunda okundu. Tutanağın çift sütunlu sekiz sayfasını kaplayan bu uzun raporda, anayasa değişikliğinin nasıl bir yılan hikâyesine dönüştüğü ayrıntılarıyla anlatılıyor (MA, D: 3, S: 1, C. 1 {İçtimai Fevkalade}: 18-26). Arkasından, Meclisi Ayan Kanunu Esasi Encümeni'nin mazbatası okundu. Bu raporda, Ayan komisyonu, Mebusan'ın görüşlerinin bütünüyle benimsendiğini belirtiyordu. Ayan'dan Musa Kâzım Efendi'nin şu sözleri, 1909 değişikliğinin yarattığı durumu gerçekçi bir biçimde dile getiriyordu: “Vâkıa iki defa fesh vâki oldu. Lâkin ben zannediyorum ki vâki olan feshler bihakkın [hakkıyla, tamamıyla] kanunî olmadı. Çünkü, bihakkın kanunî fesh, kaabil [olanaklı] değil.” (MA, D: 3, S: 1, C. 1: 30). Sonuçta, anayasa değişikliği oya kondu. Ayan'ın o sırada üye tamsayısı 60'tı. 50 kişi oylamaya katıldı. Değişiklik, üçte ikiyi aşan bir çoğunlukla, 48 oyla kabul edildi. (MA, D: 3, S: 1, C. 1: 30)

Yukarıda belirtildiği gibi, 1909 büyük değişikliğinden sonra yapılan bu ilk değişiklikle, Kanunu Esasi'nin 7., 35. ve 43. maddeleri yeniden değiştiriliyor, 73. madde ise yürürlükten kaldırılıyordu. 7. madde değişikliğinde, beş nokta dikkati çekiyor: a) Fesihten sonra yeni meclisin üç ay içinde seçilip toplanacağı hükmü kaldırılıyor,⁵⁷ b) fesih için Meclisi Ayan'dan onay alma koşulu kaldırılıyor, c) fesih dışında, meclis toplantılarının ertelenmesi ya da toplanmış meclisin tatile gönderilmesi kapısı açılıyor, ç) ancak, erteleme ve tatil süresinin toplam altı ay süren toplantı yılının yarısını (başka bir deyişle, üç ayı) aşamayacağı belirtiliyor, d) her durumda, ilgili toplantı yılının ilişkin olduğu yılda tamamlanacağı hükme bağlanıyor. 35. maddede dikkati çeken düzenlemeler şunlar: a) Hükümetle Meclisi Mebusan arasında anlaşmazlık çıktığında, önce hükümetin değiştirilmesini öngören hüküm kaldırılıyor, b) hükümetin önerisi meclisçe arka arkaya iki kez reddedildiğinde, hükümetin değiştirilmesi ya da Meclisi Mebusan'ın feshi şıklarından biri, padişahın yeğlemine (tercihine) bırakılıyor, c) fesih durumunda, yeni meclisin dört ay içinde seçilip toplanacağı belirtiliyor, ç) yeni meclisin eskisinin görüşünde direnmesi durumunda, meclis kararının uygulanmasının zorunlu olacağı hükmü korunuyor. 43. maddede ise, şu düzenlemeler yapılıyor: a) Toplantı yılının “Teşrinisani iptidasında” (Kasım başında) çağrısız olarak açılacağı kuralına, erteleme kararı varsa, toplantının, ancak erteleme süresinin sonunda, yine çağrısız olarak açılacağı hükmü

toplantı tam anlamıyla ihtilalci bir havada yapılıyor. Cavit Bey, inanılması güç şiddette bir konuşma yapıyor. Bu arada, Ayan'ın kararını kastederek, “Hayır efendiler, bu karar, bir kararı tefsiri [yorum kararı] değil, bu, Kanun-u Esasinin ruhunu, mahiyetini, mevcudiyetini pamal-i istihkâr eden [aşağılayarak ayaklar altına alan], ayaklarının çamurları altında ezen bir karar-ı tağyirdir [bir bozma, başkalaştırma kararıdır].” diyor (MM, D: 2, S: 1, C. 2: 651). Sonunda, Cavit Bey'in önerisi “ekseriyeti azime ve kesire [eczici bir çoğunluk]” ile kabul ediliyor. Hemen arkasından İstanbul Mebusu Bedros Hallacyan Efendi, hükümetin yüce divana gönderilmesini öneriyor. Ancak, başkan birleşimi kapatıp Meclisi Mebusan'ın süresiz tatilini başlatıyor. (Bu ateşli toplantının tutanağı, C. 2'nin 647-54 sayfaları arasında.) Bilindiği gibi, Meclisi Mebusan'ın bu süresiz tatili yirmi bir ay sürmüş, Meclis ancak Mayıs 1914'te yeniden toplanabilmiştir.

⁵⁷ Ancak, feshin 35. madde uyarınca gerçekleştirileceği hükmü korunuyor. 35. maddenin yeni düzenlemesinde, yeni seçim ve toplantı süresi dört aya çıkarılıyor.

ekleniyor, b) toplantı yılının altı ay olacağı düzenlemesi korunuyor, c) fesih durumunda, dört ay içinde seçilip toplanacak yeni meclisin bu toplantısının olağanüstü toplantı sayılacağı ve iki ay süreceği belirtiliyor, ç) fesih sonrası yapılacak toplantının uzatılabileceği, buna karşılık ertelenemeyeceği kuralı konuyor,⁵⁸ d) meclislerin birinin, ötekinin bulunmadığı zamanlarda toplanamayacağı kuralı korunuyor, e) değiştirilmemiş olan 69. maddeye göndermede bulunularak, Meclisi Umumi'nin döneminin yine dört yıl olacağı ve Kasım ayının başında başlayacağı belirtiliyor.⁵⁹ Anayasa değişikliğiyle, 1909'da kaldırılması "unutulmuş" olan⁶⁰ 73. madde yürürlükten kaldırılıyor. Ortada bir unutkanlık olduğu kuşkusuz. Çünkü, 1876 Anayasası'nın bu maddesinde, fesih halinde yeni Meclisi Mebusan'ın altı ay içinde yeniden seçilip toplanacağı söyleniyordu. Oysa, daha 1909'da bu süre üç aya indirilmişti. 1914 değişikliğinde sürenin dört aya çıkarılmasıyla, anayasa hükümleri arasındaki bu çelişki yine ortada kaldı.

Özetle, 1914 anayasa değişikliği ile, Meclisi Mebusan'ın feshini neredeyse olanaksız kılan engeller kaldırıldı, fesihten sonra yeni meclisin dört ay içinde toplanacağı kuralı getirildi, feshe ek olarak, meclis toplantılarının ertelenmesi ya da toplanmış meclislerin çalışmalarına ara verilmesi⁶¹ olanakları yaratıldı.

2) 29 Kânunusani 1330 (11 Şubat 1915) Değişikliği.⁶²

20 Temmuz 1330'da (2 Ağustos 1914) son bulan olağanüstü toplantıdan sonra, olağan dönem 1 Kânunuevvel 1330'da (14 Aralık 1914'te) başladı. Görüldüğü gibi, yürütme gücü, olağanüstü toplantı sırasında kabul edilen ve yukarıda özetlenen anayasa değişikliğinin kendisine verdiği yeni yetkiyi hemen kullanmış ve meclisin açılışını bir ay ertelemiştir. Bu dönem içinde, kısa süre sonra kullanılan bir başka yeni yetki de, meclis çalışmalarına ara verme yetkisidir. Gerçekten de, Aralık 1914'te toplanan Meclisi Umumi, 16 Şubat 1330 (1 Mart 1915) günlü iradei seniye ile 15 Eylül 1331'e (28 Eylül 1915) dek tatile gönderilmiştir. Şimdi özetlenecek olan üçüncü anayasa değişikliği, işte tatilden önceki bu kısa olağan toplantı sırasında gerçekleştirilmiştir.

Kanunu Esasi'nin 7., 43. ve 102. maddelerinin değiştirilmesini öngören kanun layihası (yasa tasarısı), 5 Kânunusani 1330 (18 Ocak 1915) günü Meclisi Mebusan'a gelmiştir (MM, D: 3, S: 1, C. 1: 192). Şam Mebusu Faris El Huri Efendi'nin önerisi ve hükümetin isteği üzerine ivedilik kararı alınmış, önerinin tümü üzerinde görüşmeler hemen tamamlanıp maddelere geçilmesi kabul edilmiştir (C. 1: 196). Her madde kısaca görüşülmüş, ayağa kalkılarak yapılan oylamalarda, her üç madde de, bir iki muhalife karşı neredeyse oybirliğiyle kabul edilmiştir. Ad okunarak yapılan son oylamaya ise 185 mebus katılmış, anayasa değişikliği, Meclisi Mebusan'da görüşülmeye başladığı günün sonunda, tek bir oya karşı 184 oyla kabul edilmiştir. (C. 1: 203-4)

⁵⁸ Erteleme yasağının gerekçesi, fesih sonrasında meclisin yeniden toplanmayacağı izleniminin yaratılmaması. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, 11 Haziran 1328 (24 Haziran 1912) günü, Kanunu Esasi Encümeni adına, konuyu genel kurulda şu sözlerle açıklıyor: "Tatil ve tecil, vakia [gerçi] mahiyetleri [nitelikleri] itibariyle yekdiğerine müsavidir [eşittir]. ... Fakat fesihten sonra içtima edecek olan Meclis hakkında aynı mütalaa varid [geçerli] değildir. ... Çünkü, fesholunan Meclisin bir daha toplanmaması tevehhümü [kuruntusu] daima mevcut bulunabilir." (MM, D: 2, S: 1, C. 1: 486). Buna karşılık, seçilip toplanmış yeni meclisin çalışmalarının tatil edilmesi ya da yeniden feshedilmesi kapıları açık bırakılıyor.

⁵⁹ Ancak, elbette, yeni düzenlemelere uygun olarak erteleme kararı verilmişse, meclislerin açılışı, erteleme süresinin bitiminde gerçekleşecektir.

⁶⁰ İki meclisin anayasa komisyonlarının raporlarında kullanılan sözcük bu.

⁶¹ Burada ara vermeyi tatil ile eşanlamlı olarak kullanıyorum. Bugünse, Meclis çalışmalarında bu iki sözcük değişik anlamlar kazanmıştır. Bugün "ara verme", on beş günü geçmeyen bir tatildir. Yalnızca daha uzun "tatil"e girer.

⁶² 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanunu Esasinin 102 inci Maddesi İle 2 Recep 1332 Tarihli 7 inci ve 43 üncü Mevaddı Muaddelesini Muaddil Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C.7: 224-5.

5 Kânunusani 1330 (18 Ocak 1915) günü Meclisi Mebusan'dan geçen anayasa değişikliğinin Ayan aşamasını, ne yazık ki izleyemiyoruz. Çünkü, Ayan tutanaklarının 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914) – 28 Kânunusani 1330 (10 Şubat 1915) arası eksik. Ancak, padişahın onayladığı metne bakarak, Ayan'da herhangi bir değişiklik yapılmadığını kestirmek olanaklı. Kaldı ki, değişiklik yapılıysa, önerinin yeniden Meclisi Mebusan'a gönderilmesi gerekirdi. Oysa, Mebusan tutanaklarında böyle bir kayda rastlanmıyor.

İkinci küçük anayasa değişikliğinin getirdikleri şöyle özetlenebilir:

7. *madde* yeniden değiştirilerek, birinci anayasa değişikliğinde meclisin açılışının ertelenmesinde ve çalışmalarına ara verilmesinde uyulacak olan *toplama* üç aylık üst sınır kaldırıldı. Bunun yerine, yalnızca erteleme için üç aylık bir sınır kondu ve bu yetkinin ancak bir kez kullanılabileceği belirtildi. Tatil süresi için özel bir sınır öngörülmedi. Yalnızca, toplam dört aylık toplantı süresinin aynı yıl içinde doldurulması gerektiği belirtildi. Meclisin bütçe için nasılsa toplanması gerekeceğinden, ara vermenin yürütme gücü tarafından ölçüsüzce uzatılmasına olanak kalmayacağı öne sürüldü (MM, D: 3, S: 1, C. 1: 192). “Meclisi Umuminin miadında küşat [belirlenmiş gününde açılma] ve tatili” ibaresinde, buradaki “tatil”in birinci küçük anayasa değişikliği ile yeni olarak getirilmiş tatil kurumu ile karıştırılmaması için, “tatili” sözcüğü yerine “kapatılması” sözcüğü kondu.⁶³ Ayrıca, Meclisi Umumi'nin “vaktinden evvel içtima daveti” yerine, “gerek vaktinden evvel gerek sureti fevkalâdede içtima davet” dendi. Kanuni Esasi Encümeni Reisi İzmir Mebusu Seyyit Bey'in açıklamalarına bakılırsa, burada şöyle ince bir ayırım var: Kasım başından (“vaktinden”) önce açılan meclis, çalışmalarını Kasım başını aşacak biçimde aralıksız olarak sürdürürse, bu olağan bir erken açılma olur. Yok, Kasım başından önce toplantı bitirilir ve anayasa gereğince Kasım başında ya da erteleme süresinin sonunda yeni toplantı yılı için davetsiz toplanılırsa, Kasım'dan önce bitirilmiş toplantı Fevkalade İçtima (Olağanüstü Toplantı) olur.

43. *maddede*ki değişiklik çok önemli. 1909 anayasa değişikliği ile altı aya çıkarılmış olan toplantı yılı, şimdi yeniden dört aya indiriliyor. Başka bir deyişle, 1876 Anayasası'nın ilk düzenlemesine dönülüyor. Birinci küçük anayasa değişikliğiyle erteleme ve tatil olanaklarını ele geçirmiş olan, şimdiki değişikliklerle de tatil olanağının üst sınırını kaldırmış olan iktidarın, ayrıca toplantı yılını da kısmak istemesi, İttihat ve Terakki yönetiminin gitgide buyurganlaşmasının açık bir göstergesi. Hükümetin önerisini desteklemek üzere Kanunu Esasi Encümeni adına Konya Mebusu Mustafa Şeref Bey'in söylediği şu sözler, iktidara egemen olan yeni anlayışı açıkça ortaya koyuyor: “Bizde mevcut olan altı ay müddetin kuvvei icraiyyenin istiklalini [yürütme erkinin bağımsızlığını] tamamen temin edemediği Encümenin noktai nazarına ve bendenizin kanaatime göre, meşrutiyetin ilk üç senesinde geçirdiğimiz anarşi ile sabit olmuştur. Kuvvei icraiyyeye lazım olan istiklali bahşedebilmek için bu altı ay müddeti dört aya tenzil etmek ciheti tasvip edildi.” (MM, D: 3, S: 1, C. 1: 192)

102. *maddeye*, ne 1909'da, ne de önceki değişiklikte dokunulmuştu. Bu madde, bütçenin bir yıla özgü olduğunu ve ancak çıkarıldığı yıl için geçerli olacağını söylüyor. Şimdi bu düzenlemeye, “bu hüküm tecil ve tatil ile ihlâl edilemez” diye bir sınırlama getiriliyor. Amaç, ilk küçük anayasa değişikliğinden başlayarak anayasa düzenimize giren erteleme ve ara verme yetkilerinin, hükümetçe, bütçeyi de karnameyle düzenleme yoluna gitmek üzere kullanılmasının engellenmesi. Buna karşılık, Meclisi Mebusan daha bütçeyi çıkaramadan feshedildiği takdirde, hükümete bir önceki yılın bütçesini yeni yılda da uygulama yetkisi veren eski düzenlemeye dokunulmuyor.

Sonuç olarak, 1915'te gerçekleştirilen ikinci küçük anayasa değişikliğinin iki önemli yönü bulunduğu görülüyor: Birincisiyle, toplantı yılı yeniden I. Meşrutiyet ölçülerine indirgeniyor; ikincisiyle ise, ertelemeye ek olarak yürütmeye verilen meclisi tatil olanağı,

⁶³ Tatil kararında, toplantının ne zaman yeniden başlayacağını belirtmiş olması gerekiyor. Kapatma kararında ise böyle bir zorunluk yok. Anayasanın ilgili hükümleri uygulanıyor.

yalnızca toplam dört ayı dolduracak kadar, her yıl bol aralı kısacık toplantılar dışında, meclisi çoğu zaman çalışamaz durumda tutabilecek bir ölçüsüzlüğe çıkarılıyor.⁶⁴

3) 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) Değişikliği,⁶⁵ 4) 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) Değişikliği,⁶⁶ 5) 7 Mart 1332 (20 Mart 1916) Değişikliği.⁶⁷

16 Şubat 1330 (1 Mart 1915) günü verilen tatil kararında belirtilen tatil sonu tarihine uygun olarak, Meclisi Umumi, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) günü çalışmalarına yeniden başladı. Bu biçimde başlayan toplantı, Meclisi Umumi'nin üçüncü dönem birinci toplantı yılının son bulduğunu bildiren iradei seniye ile, 31 Teşrinievvel 1331 (13 Kasım 1915) günü kapandı (MM, D: 3, S: 1, C. 1: 731). Ertesi gün, 1 Teşrinisani 1331'de (14 Kasım 1915), anayasaya uygun olarak Meclisi Umumi'nin üçüncü dönem ikinci toplantı yılı başladı. Değişik 43. madde uyarınca artık dört ay süren bu toplantı, üçüncü dönemin ikinci toplantı yılının bittiği gerekçesiyle, Kasım başında yeniden toplanmak üzere "Meclisin kapanmasını irade ettim" diyen 29 Şubat 1331 (13 Mart 1916) günlü padişahlık yazısı ile son buldu (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 499). Şimdi incelenecek olan üçüncü, dördüncü ve beşinci küçük anayasa değişiklikleri, işte Meclisi Umumi'nin üçüncü döneminin şimdi sözü edilen ikinci toplantı yılında gerçekleştirildi.

Burada ele alınan üç anayasa değişikliği üç ayrı yasa olmakla birlikte, gerçekte aynı değişiklik demetinin parçasıdır. Bu yönde öneri, 1 Şubat 1331 (14 Şubat 1916) günü, Meclisi Mebusan'a hükümet tarafından sunulmuştur. Anayasanın toplam altı maddesini kapsayan bu öneride, Kanunu Esasi'nin 35. ile 117. maddelerinin yürürlükten kaldırılması, 7., 48., 72. ve 76. maddelerinin değiştirilmesi isteniyor. Yukarıda da belirtildiği gibi, artık İttihat ve Terakki'yle bütünleşmiş bir Meclisi Mebusan var karşımızda. Onun için, bu kapsamlı önerinin tümü hakkında hiç görüşme yapılmadan maddelere geçilmesi kabul ediliyor. (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 4)

7. maddenin değiştirilmesi ve 35. maddenin yürürlükten kaldırılması, gerçekte aynı konuya ilişkin olduğundan birlikte ele alınıyor. Anımsanacağı üzere, 7. madde, 1909, 1914 ve 1915'te olmak üzere, üç kez, 35. madde ise, 1909 ile 1914'te olmak üzere, iki kez değiştirilmişti. Bütün bu değişiklikler hep Meclisi Mebusan'ın feshi ya da toplantılarının sınırlandırılması konusuyla ilgiliydi. Yukarıda anlatıldığı gibi, 1909'da, Meclis'in otuz yıl boyunca kapalı tutulmuş olmasına tepki olarak, fesih kararı alınabilmesi sıkı koşullara bağlanmıştı. Yine yukarıda belirtildiği gibi, bu sıkı koşullar, daha sonra, hükümetlere kesenkes (mutlaka) ortadan kaldırılması gereken engeller gibi görünmeye başladı. 1909'dan sonra yapılan değişiklikler hep bu yönde oldu. İşte 1916'da girilen son değişiklikle, fesih önündeki bütün engeller kaldırıldı. Hükümet adına öneriyi savunan Hariciye Nazırı Menteşe Mebusu Halil Bey şöyle diyor: "Meşrutiyetimizin buhranlı devreleri esnasında yaptığımız bu ilk tadilatın ne kadar muzır neticeler verdiğini hepimiz gördük." Artık İttihat ve Terakki, feshin hiçbir koşula bağlanmamasını istiyor. Bu amaçla, fesih halinde yeni meclisin dört ay içinde toplanması kuralını 7. maddeye taşıyıp 35. maddeyi bütünüyle ortadan kaldırmak istiyor. Çünkü, daha 1876 Anayasası'nın ilk halinde var olan 35. madde, feshi, bir biçimde, hükümetle Meclisi Mebusan arasında anlaşmazlık çıkmasıyla ilişkilendiriyor. Halil Bey, bu

⁶⁴ Nitekim, yukarıda sözü edilen ve 16 Şubat 1330'dan (1 Mart 1915) 15 Eylül 1331'e (28 Eylül 1915) uzanan ve neredeyse yedi ayı bulan uzun tatil uygulaması da, 29 Kânunusani 1330 (11 Şubat 1915) tarihli ikinci küçük anayasa değişikliğinin yarattığı yeni olanakla gerçekleştirilebiliyor.

⁶⁵ Kanunu Esasinin 5 Şaban 1327 Tarihli 76 inci Madde Muaddelesini Muaddil Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 8 [Gözübüyük-Kili'de, yanlışlıkla Cilt: 3 diye yazılmış.]: 483.

⁶⁶ Aynı gün onaylanmakla birlikte, 9 Mart 1916'da yapılan bu iki anayasa değişikliği, farklı adlar taşıyan iki ayrı yasadır. Birincisinin adı yukarıda verildi. İkincisinin başlığı şöyle: Kanunu Esasinin 26 Rebiülevvel 1333 Tarihli 7 inci Madde Muaddelesinin Tadili İle 2 Recep 1332 Tarihli 35 inci Madde Muaddelesinin Tayy Hakkında Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 8: 484.

⁶⁷ 7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanunu Esasinin 72 inci Maddesini Muaddil Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 8: 754.

ilişkinin bütünüyle koparılmasını savunuyor: “Bir meselei ihtilaf [anlaşmazlık konusu] tahaddüs edecek [ortaya çıkacak], ... ancak ondan sonra zatı hükümdari feshedebilecek. ... Halbuki fesih, hayatı siyasiyede birçok ahval ve hadisat [durumlar ve olaylar] dolayısıyla vuku bulabilir. ... Hükümet hakkı feshin mutlak olarak zatı hükümdariye verilmesini teklif ediyor.” (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 4-6). Bu görüşe hiçbir itiraz kabul edilmiyor. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, feshin gerekçesi ulusun oyuna başvurmak olduğuna göre, hiç değilse fesihten sonra seçilecek meclisin görüşüne uyulacağı kuralını koruyalım, diyor (C. 2: 6). Yine Halil Bey, bu bir siyasal sonuçtur, bütün bu konular anayasalarda düzenlenemez, diyerek öneriye karşı çıkıyor.⁶⁸ Sonuçta, 7. maddenin hükümetin istediği biçimde değiştirilmesi, 35. maddenin ise bütünüyle yürürlükten kaldırılması ayağa kalkılarak oya konuyor ve “itirazsız” kabul ediliyor.⁶⁹

48. *madde*, Meclisi Umumi üyeliğinin hangi durumlarda düşeceğini düzenliyor. Maddenin 1876’daki ilk biçiminde, meclis üyesi “hapis ve nefyi [sürgün] mucip bir ceza ile mahkûm olur ise” üyeliğinin düşeceği öngörülüyordu. Hükümet önerisinde, bunun yerine, meclis üyesi “cinayet veya sirket [hırsızlık] veya dolandırıcılık gibi muhilli şeref ve haysiyet [onuru ve özsaygıyı zedeleyen] bir cünha [suç] ile mahkûm olursa” üyeliğin düşmesi isteniyor. Bunun da gerekçesi, bir kabahatin bile yasa uyarınca hapisle cezalandırılacağı, oysa kimi durumlarda cinayetin dahi, kişinin onurunu korumak için işlenmişse, meclis üyeliğinden düşürülmeyi gerektirmeyebileceği. Hükümet, ayrıca, maddeye, Meclisi Umumi üyelerinin devletle akçal (mali) çıkar ilişkisine girmesini engelleyecek şöyle bir ikinci fıkranın eklenmesini istiyor: “Meclisi Umûmî Âzalarının Devletle müşterekül menfaa [çıkar ortaklığında] veya Devletin doğrudan doğruya muaveneti maliyyesinden müstefid [akçal yardımlarından yararlanan] şirketlerde hizmet ve vazife kabul etmeleri ve doğrudan doğruya Hazine-i Maliyeden tediyatı müstelzim [ödemeyi gerektiren] taahhüdât ve iltizamatta bulunmaları [devlet için bir işin yapılmasını ya da bir devlet gelirinini toplanmasını üstlenmeleri] memnu (yasak) ve aksi hareket, Âyanlıktan ve Mebusluktan sukutu [düşmeyi] müstelzimdir [gerektirir].” Bu öneri Meclisi Mebusan’da uzun uzadıya tartışılıyor. Bu arada birçok değişiklik önergesi de veriliyor. Sonuçta, önergelerle birlikte maddenin Kanunu Esasi Encümeni’nde yeniden incelenmesine karar veriliyor (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 10-14). Böylece de bu madde, anayasa değişikliği demetinden ayrılmış oluyor.⁷⁰

72. *madde*, mebusluğa adaylık konusunu düzenliyor. Kanunu Esasi’nin özgün metninde, adayların ancak kendi illerinden seçilebileceği öngörülüyordu. Hükümet ise, adaylık koşullarını taşıyanların her ilden seçilebilmesini, ancak bir kişinin en çok üç ilden aday olabildiğini öngörüyor. Bu öneri, fazla bir tartışmaya yol açmadan kabul ediliyor. (C. 2: 18)

76. *madde*, mebus ödeneklerine ilişkin. Anımsanacağı üzere, 1909’da yapılan değişiklikle, mebusların toplantı yılı için ödenekleri yirmi bin kuruştan otuz bin kuruşa çıkarılmış, ayrıca, fazladan toplanılması durumunda aylık beş bin kuruş ödenek verileceği hükme bağlanmış; yolluğun aylık beş bin kuruş maaşa göre hesaplanması hükmüne ise dokunulmamıştı. Hükümet, ödeneğin artırılmasını, yolluğun düşürülmesini, fazladan toplantı için ise ek ödenek verilmemesini öneriyor. Konu tartışılıyor. Komisyondan da öneri geliyor. Sonuçta, Hükümet ile Kanunu Esasi Encümeni’nin uzlaşmasıyla, yıllık ödeneğin elli bin kuruşa çıkarılması, yollukların dört bin kuruş maaşa göre hesaplanması, toplantı yılının

⁶⁸ Halil Bey’in gerekçesi şöyle: “Parlamentarizm, o kadar nazik, o kadar mürekkep [karmaşık] bir usûl olmuştur ki, onun bütün bu netayic-i hukukiyesini Kanun-u Esâsî’de zikr ve tâdâd etmek gayr-i kabildir [onun bütün tüzel sonuçlarından anayasada söz etmek ve bunları teker teker saymak olanaksızdır].” (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 7)

⁶⁹ Tarihin alaysamalı (ironik) yanı şu ki, bu denli ihtirasla savunduğu saltık fesih hakkını İttihat ve Terakki hiç kullanmamış, buna karşılık bu yetkiyi, İttihat ve Terakki’nin baş düşmanı Vahdettin, ilki 21 Kânunuevvel (Aralık) 1334 (1918), ikincisi de 11 Nisan 1336 (1920) olmak üzere, iki kez kullanmıştır.

⁷⁰ Meşrutiyetin sonuna dek, bu konu bir daha meclislerin gündemine gelmiyor.

uzaması ya da olağanüstü toplantı yapılması halinde ek ödenek verilmemesi, buna karşılık, fesihten sonra seçilen meclis üyelerine yıllık ödeneğin yarısının verilmesi, kararlaştırılıyor. Genel kurulda madde bu biçimiyle kabul ediliyor. (C. 2: 22)

117. madde, yorum yetkisiyle ilgili. Özgün metinde, yasaların, adli konulara ilişkin iseler Mahkemei Temyizce (Yargıtay), mülki idareye ilişkin iseler Şurayı Devletçe (Danıştay), anayasaya ilişkin iseler Heyeti Ayanca yorumlanacakları öngörülüyordu. Hükümet, çok haklı bir gerekçeyle bu maddenin bütünüyle kaldırılmasını istiyor. Hükümetin görüşünü savunan Halil Bey'in görüşü özetle şöyle: Yasayı yorum, her mahkemenin kaçınamayacağı görevidir. Ancak mahkemelerin yorumları, olmuş bir olaya, başka bir deyişle geçmişe ilişkindir ve yalnızca tarafları bağlayıcıdır. Buna karşılık, maddede sayılan kurumların yapacakları yorumlar, geleceğe ilişkindir ve herkes için bağlayıcıdır. Böyle durumlarda, yorum kararı verileceğine, yasanın değiştirilmesi ya da yeni yasa yapılması çok daha uygundur. Hükümet ayrıca, yorum yapma yetkisinin zaten yasaların yapımcısı olan Meclisi Umumi'ye verilmesini savunan Artin Boşgezenyan Efendi'nin önerisini, bunun gereksiz karışıklığa yol açacağı gerekçesiyle, yine çok haklı olarak geri çeviriyor.⁷¹ Genel kurul, hükümetin önerisini benimsiyor. (C. 2: 24)

Sonuçta, hükümetin önerdiği altı maddelik anayasa değişikliği demeti, komisyona gönderilmiş olan 48. madde ayrılarak açık oya sunuluyor. Bu arada, kimi üyelerin anayasa değişikliklerinin iki kez görüşülmesi gerektiği yolunda itirazlarda bulunduğunu genel kurula duyuran Meclis Başkanı Hacı Adil Bey, tamamen usulsüz bir biçimde,⁷² o zamana dek değişikliklerin hep tek görüşmede sonuçlandığını, itiraz eden olursa hükümetin ivedilik kararı isteyeceğini söylüyor ve tek görüşme ile yetinilmesini oya koyuyor. Bu yöntemin benimsenmesi üzerine yapılan açık oylamaya 193 üye katılıyor ve katılanların oybirliğiyle, Kanunu Esasi'nin 35. ile 117. maddelerinin yürürlükten kaldırılması, 7., 72., 76. maddelerinin ise değiştirilmesi kabul ediliyor. (MM, D: 3, S: 2, C. 2: 26-7)

Meclisi Mebusan'da bu biçimde kabul edilen beş maddelik anayasa değişikliğini, Meclis Başkanlığı ertesi gün Ayan'a gönderiyor. Mebusan'dan gelen yazı 4 Şubat 1331 (17 Şubat 1916) günü Meclisi Ayan genel kurulunda okunuyor ve Kanunu Esasi Encümeni'ne gönderiliyor (MA, D: 3, S: 2, C. 2: 85). Ayan, kendisine gelen bu değişiklik demeti içinde, 72. maddeye ilişkin olarak biçimsel bir değişiklik yapıyor.⁷³ 23 Şubat 1331'de (7 Mart 1916) Meclis Başkanlığı, "şeklen icra kılındığı işar buyurulan tadil"e [biçim açısından gerçekleştirildiği açıklanan değişikliğe] Mebusan'ın katıldığını bildiriyor. Bunun üzerine, 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) günü, 72. maddeye ilişkin anayasa değişikliği meclislerde kesinleşmiş oluyor ve onaya sunulmak üzere hükümete gönderiliyor. (MA, D: 3, S: 2, C. 2: 284)⁷⁴

İki anayasa maddesinin (35. ile 117. maddeler) yürürlükten kaldırılmasına, üç maddenin (7., 72. ve 76. maddeler) de değiştirilmesine ilişkin Meclisi Mebusan kararı, yukarıda belirtildiği gibi, Meclisi Ayan tarafından 4 Şubat 1331 (17 Şubat 1916) günü Kanunu Esasi Encümeni'ne gönderiliyor. Ayan anayasa komisyonunun Mebusan kararına ilişkin olarak hazırladığı uzun rapor (MA, D: 3, S: 2, C. 2: 237-41) 22 Şubat 1331 (6 Mart 1916) günü genel kurulda okunup görüşülüyor. Hazırladığı mazbatada, Kanunu Esasi

⁷¹ Geçmişten ders alınmayıp 1924 Anayasası'nda TBMM'ye yasaları yorumlama yetkisinin verilmiş olması, bilindiği gibi, Halil Bey'i haklı çıkarmış, 1961 Anayasası ile TBMM'nin bu yetkisi kaldırılmıştır.

⁷² Meclisi Mebusan'ın hem 1 Mayıs 1293 (13 Mayıs 1877) tarihli ilk içtüzüğünde, hem de bu içtüzüğün II. Meşrutiyet'te değiştirilmiş biçiminde, anayasa değişiklikleri bir yana, sıradan yasaların bile mecliste, en az beş gün arayla, iki kez görüşüleceği öngörülüyor (İba, 2007: 389, 315). Bilindiği gibi, anayasa değişikliğinde ivedilik yasağı, bugün de geçerlidir.

⁷³ Mebusan'ın metninde, 'adaylar kendilerini seçtirebilirler' denirken, Ayan, haklı olarak, 'seçmenler adayları seçebilirler', biçiminde bir anlatım öneriyor.

⁷⁴ Yukarıdaki altbaşlıkta, *Düstur*'da yayınlanma sırası gözetilerek "beşinci" olduğu belirtilen bu anayasa değişikliği, 7 Mart 1332 (20 Mart 1916) günü onaylanıp yürürlüğe giriyor.

Encümeni, 35. maddenin, Meclisi Mebusan'ın isteğine uyularak yürürlükten kaldırılmasını, yorum konusunu düzenleyen 117. maddenin yürürlükten kaldırılması konusunun ise ertelenmesini öneriyor. Bunun dışında, Encümen, 7. ile 76. maddelere ilişkin olarak Meclisi Mebusan'ın değişiklik kararına uyulmasını, 72. maddeyle ilgili olarak ise, Meclisi Mebusan'ın görüşüne uyulmakla birlikte, madde metninin yeniden düzenlenmesini öneriyor.⁷⁵

Fesih önündeki bütün engellerin kaldırılmasına ilişkin olan 7. maddenin değiştirilmesi, 35. maddenin ise yürürlükten kaldırılması önerileri, Meclisi Ayan'da çok hararetli tartışmalara yol açıyor. Ayan, 1909 değişikliğinden sonra bu konunun boyuna gündeme getirilmesine karşı tepkili. Hazırladığı raporda da komisyon, anayasanın bir tür yaz boz tahtasına döndürülmüş olmasını sakıncalı bulduğunu açıkça belirtiyor. 1909 değişikliği dahil, her türlü anayasa değişikliğine hep muhalif kalan, bunu da tartışmalarda genellikle suskun kalarak ortaya koyan tutuculuğun baş temsilcisi Damad-ı Şehriyari Ferit Paşa, varılan noktayı kendi görüşünün utkusu (zaferi) olarak karşılıyor. Suskunluğunu bozup “Kanunu Esasi'nin altı seneden beri uğradığı tâdilât-ı mutevaliye [sürekli değişiklik] sırf eser-i hata olduğu bugün her taraftan itiraf ediliyor,” diyor. Ancak, en büyük saldırı, ilginç bir biçimde, bir zamanlar İttihat ve Terakki'nin en ön sıralarında yer alan, Devrim'den sonra Meclisi Mebusan başkanlığına seçilen, daha sonra da Ayan'a atanmış olan Ahmet Rıza Bey'den geliyor. Ahmet Rıza Bey'in uzun konuşmasında (MA, D: 3, S: 2, C. 2: 241-4) yer alan şu sözler, İttihat ve Terakki önderliğindeki bölünmeyi çarpıcı bir biçimde ortaya koyuyor: “Meşrutiyetin esası ve memleketi idare eden kanunların temeli olan Kanunu Esasiyi zuhurata [geçici gelişmelere] tabi olarak dermeyan edilen [ileri sürülen] hayalî sebeplerle senede bir sarsmakta, değiştirmekte memleket ve hususiyle Meşrutiyet için büyük bir muhatara [can tehlikesi] görüyorum. ... Çark-ı Meşrûtiyyet tersine döndürülmek isteniyor. Acaba Hükümet vazifesini, kuvvetini sûistimâl ederse [kötüye kullanırsa] ve cidden iş görmeyecek bir hale gelir ise ne yapılacak? ... Hükümet-i Hazıra [görevdeki hükümet] bu kuvveti acaba sûistimal eder mi? Beşerdir [insanlardan oluşmuştur], elbet eder, bunda şüphe edenler, bu ciheti Ermeni vatandaşlarımızdan sorup anlayabilirler.⁷⁶ Son sözleri ise şöyle: “Türk'e beylik vermişler, evvelâ babasını öldürmüş derler. Ben istemem ki, bu hükümeti teşkil eden zevat [kişiler] hakkında da analarını, yani Meşrûtiyeti öldürmüş desinler.”⁷⁷ Tıpkı Meclisi Mebusan'da olduğu gibi, anayasa değişikliğinin baş savunucusu, Hariciye Nazırı Halil Bey. Meclisi Mebusan'da savunduğu görüşleri uzun uzadıya yineliyor. İlginç bir destekçisi de, 1912'de İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırıldığında hükümeti kuran ve “sopalı seçimler”in ürünü olan İttihatçı meclisi feshettirmiş olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa (C. 2: 252). Bu arada, Ahmet Rıza Bey, Mebusan'da Artin Boşgezenyan Efendi'nin savunduğu gibi, fesih ulusun hakemliğine başvurmak olduğuna göre, o zaman hiç değilse fesihden sonra seçilen meclisin kararına uyulması zorunlu olsun, diyor. Yine Halil Bey'in bastırmasıyla, bu öneri de reddediliyor. Sonuçta, 7. madde değişikliği ile 35. maddenin kaldırılması, dört muhalife karşı 36 oyla kabul ediliyor.⁷⁸

Kanunu Esasi Encümeni'nin Meclisi Mebusan'ın kararlarına ilişkin önerilerini, aynı 22 Şubat 1331 (6 Mart 1916) günü karara bağlayan Meclisi Ayan, 7. ile 35. maddelerine ilişkin kararları dışında, Encümen'in kararına uygun olarak, 117. madde konusunun ayrılıp

⁷⁵ Bu maddenin ayrı bir anayasa değişikliğine konu olduğu az önce belirtildi.

⁷⁶ Kolayca kestirilebileceği gibi, Ahmet Rıza Bey, burada, 1915'te gerçekleşen göçtendirim (tehcir) ve toplu kırimlardan söz ediyor.

⁷⁷ Bu konuşmanın başka bir ilginç yönü de, Ahmet Rıza Bey'in, hükümetin kurduğu buyurgan yönetimin İttihat ve Terakki Fırkası'nın da üstüne çıktığını düşündüren şu sözleri: “Bu tâdilâta üç sene önce Kongre karar vermiş deniyor. Kongre buna karar verdiği zaman dünya böyle altüst olmamıştı. Kongrenin her sene Eylülde toplanması şarttır. Ne için toplanmıyor, ne için zaman tağyiriyle [zamanın değişmesiyle] bazı kararların da tebeddülü [değişmesi] lazım gelip gelmeyeceği Kongreden sorulmuyor?” (C. 2: 241)

⁷⁸ Yukarıdaki albaşlıkta *dördüncü* olduğu belirtilen ve ayrı bir yasa olarak yayınlanan küçük anayasa değişikliğinin konusu bu.

ertelenmesini,⁷⁹ 72. maddenin özünün korunup sözünün değiştirilmesini,⁸⁰ 76. maddenin ise olduğu gibi kabul edilmesini kararlaştırdı. Yukarıda belirtildiği gibi, mebusan ödeneğine ilişkin olan 76. madde, Meclisi Mebusan'daki görüşmeler sırasında hükümetle anayasa komisyonunun vardığı uzlaşmaya göre düzenlenmiş, sonuçta, yıllık ödeneğin elli bin kuruşa çıkarılması, yollukların dört bin kuruş maaşa göre hesaplanması, toplantı yılının uzaması ya da olağanüstü toplantı yapılması halinde ek ödenek verilmemesi, buna karşılık fesihden sonra seçilen meclis üyelerine yıllık ödeneğin yarısının verilmesi, kabul edilmişti. Meclisi Ayan genel kurulu, 76. madde değişikliğini, üç muhalife karşı otuz yedi oyla benimsedi.⁸¹

29 Şubat 1331 (13 Mart 1916) günü Meclisi Ayan'da okunan iradei seniye ile, Meclisi Umumi'nin üçüncü dönem ikinci toplantı yılı bittiğinden, meclisin Teşrinisani iptidasında (Kasım başında) toplanmak üzere kapatıldığı bildirildi (MA, D: 3, S: 2, C. 2: 418). Görüldüğü gibi, 1909'daki büyük anayasa değişikliğinden sonra yapılan altı küçük değişiklikten üçüncüsü, dördüncüsü ve beşincisi, işte bu toplantı yılı içinde gerçekleştirilmiş oldu.

6) 21 Mart 1334 (1918) Değişikliği:⁸²

Meclisi Umumi'nin üçüncü dönem, üçüncü toplantı yılı, 1 Teşrinisani 1332'de (14 Kasım 1916) başladı. 29 Kânunusani 1330'da (11 Şubat 1915) kabul edilen ikinci küçük anayasa değişikliğiyle toplantı yılı artık dört aya indirildiğinden, bu toplantının 28 Şubat 1332'de⁸³ (13 Mart 1917) bitmesi gerekiyordu. Süre iradei seniye ile uzatıldı ve böylece, üçüncü toplantı yılı 31 Mart 1333'e (1917) dek sürdü. Bu toplantı sırasında anayasa değişikliği yapılmadı.

Üçüncü dönemin dördüncü toplantı yılı, yine anayasa uyarınca 1 Teşrinisani (Kasım) 1333 (1917) günü başladı ve yine iradei seniye ile uzatılarak 31 Mart 1334 günü (1918) tamamlandı. Son anayasa değişikliği, işte bu dördüncü dönemin dördüncü toplantı yılında yapıldı. 5 Mart 1334 (1918) günü, Meclisi Mebusan başkanlığına, Kanunu Esasi'nin 69. maddesine, savaş olduğu takdirde “intihap [seçim] müddetinin temdit olunabileceğine [uzatılabileceğine] dair” bir fıkra eklenmesini öneren hükümet tasarısı geldi (MM, D: 3, S: 4, C. 2: 684). Tasarı, Kanunu Esasi Encümeni'ne havale edildi. Bundan sonra, bu öneri üzerine genel kurulda nasıl bir işlem yapıldığını bilmiyoruz; çünkü, Mebusan tutanaklarının buna ilişkin cildi kayıp.⁸⁴ Buna karşılık, önerinin nasıl bir süreç izlediğini Meclisi Ayan tutanaklarından izleyebiliyoruz.

Meclisi Mebusan'ın kabul ettiği hükümet tasarısı, 12 Mart 1334 (1918) günü Ayan başkanlığına geliyor ve anayasa komisyonuna gönderiliyor. 18 Mart 1334 (1918) günü, Kanunu Esasi Encümeni'nin konuya ilişkin mazbatası genel kurulda ivedilikle görüşülüyor ve karara bağlanıyor (MA, D: 3, S: 4, C. 2: 134-49). Muhalefetin başını yine Ahmet Rıza Bey çekiyor. Ahmet Rıza Bey'e göre, bu anayasa değişikliği önerisi, hükümetin buyurganlık

⁷⁹ Yasaların yorumuna ilişkin olan bu madde, artık bir daha meclislerin gündemine gelmiyor.

⁸⁰ Yukarıda belirtildiği gibi, Mebusan adaylığına ilişkin olan bu değişiklikte Ayan'ın yaptığı metin düzeltmesi Mebusan'ca onanmış ve böylece, 72. madde değişikliği, 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) günü padişahın onayına sunulmak üzere sadarete gönderilmiştir. Yukarıda, bu küçük anayasa değişikliğinin, altbaşlıkta, *beşinci* değişiklik olarak anıldığı belirtilmişti.

⁸¹ Mebus ödeneklerine ilişkin 76. madde değişikliği, yukarıdaki altbaşlıkta, *Düstur*'da yayın sırası gözetilerek *üçüncü* olarak anılan ayrı bir küçük anayasa değişikliğinin konusu oldu.

⁸² Kanunu Esasinin 69 uncu Maddesini Muaddil Kanun. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 10: 176.

⁸³ İşin ilginç yanı, gerçekte böyle bir tarih olmaması. Nedeni, takvim değişikliği ile, 1332 yılı Şubat ayının on beş güne indirilmiş olması. Yine aynı gerekçeyle, 15 Şubat 1332'den sonrası için verilen tarihlerde, tarihin bugünkü takvime göre karşılığı artık yalnızca yıl olarak belirtilmiştir. Çünkü: 8 Şubat 1332 günlü Muamelalet Devlette [Devlet işlemlerinde] Takvimi Garbinin [Batı takviminin] Kabulü Hakkında Kanun, eski takvimle yeni takvim arasındaki on üç günlük farkı kaldırmıştır. Bu yasaya göre, “bin üç yüz otuz iki [1916] senesi Şubatının on altıncı günü bin üç yüz otuz üç [1917] Martının birinci günü” sayılacaktır. (O zamanlar, yeni yıl 1 Mart günü başlıyordu.) *Düstur*, İkinci Tertip, C. 9: 185-6.

⁸⁴ Eksik olan tutanak cildi şu: MM, D: 3, S: 4, C. 3.

eğiliminin yeni bir göstergesi. Şöyle diyor: “Devri sabıkta [II. Abdülhamit zamanında] ne olmuş ise bugün de o oluyor. Bugün de memlekette istibdat vardır, istibdat belki daha ziyade oluyor.” (C. 2: 139). Ahmet Rıza Bey, dönemin uzatılmasını seçim hakkına müdahale sayıyor: “Hükümet bu gün o hakka müdahale ediyor. Millet in re’yini sormaksızın eski mebuslarını muhafaza ediyor. Mebusan intihap ediyor⁸⁵ onun için bu, doğrudan doğruya milletin hakkına bir tecavüz demektir.” (C. 2: 144). Tasarıyı yine, “Adliye Nâzırı, Şurayı Devlet Reisi ve Hariciye Nâzırı Vekili” Halil Bey savunuyor. Bu arada Abdurrahman Şeref Efendi’nin bir önergesi var: Dönem “her defasında bir seneyi tecavüz etmemek üzere temdit olunabilir [bir yılı aşmamak üzere uzatılabilir]” sınırlamasının eklenmesini istiyor. Bu öneri reddediliyor⁸⁶ ve hükümetle Meclisi Mebusan ve Meclisi Ayan Kanunu Esasi Encümeni’nin birleştikleri anayasa değişikliği, 37 kişiden 35’inin oyuyla kabul ediliyor (C. 2: 149). Böylece de, 1876 Anayasası’nda 1909’daki büyük değişiklikten sonra, II. Meşrutiyet’in sonuna dek yapılan küçük anayasa değişikliklerinin altıncısı ve sonuncusu da gerçekleştirilmiş oluyor.

Kanunu Esasi’nin 69. maddesinde yapılan bu değişiklikte, bir kere “her mebusun müddeti memuriyeti” yerine “mebusların müddeti meb’usiyeti” sözü konuyor. Maddeye eklenen fıkraya göre: a) Meclisi Mebusan’ın dört yıl olan döneminin dördüncü toplantı yılı genel seferberlik gerektirecek bir savaşa rastlarsa, seçim ertelenebilecek. Ancak, b) erteleme yasa ile olacak, c) bu nitelikte bir yasanın kabul edilebilmesi için, her iki mecliste görüşmelerin üye tamsayısının en az üçte ikisiyle yapılması ve kararın üye tamsayısının en az mutlak çoğunluğuyla verilmesi zorunlu olacak.⁸⁷

V. SONUÇSUZ KALAN DEĞİŞTİRME GİRİŞİMLERİ

İkinci Meşrutiyet meclislerinin görevde bulunduğu Aralık 1908’den Mart 1920’ye uzanan on bir yıl üç aylık zaman aralığında, anayasa değişikliği alanında çok sayıda girişimde bulunulmuştur. Bunların bir bölümü sonuca ulaşmış, çok önemli bir bölümü ise sonuçsuz kalmıştır. En köklü, en büyük 1909 değişikliği bile, 119 maddelik 1876 Anayasası’nın yalnız 22 maddesini etkilemiş (21 maddeyi değiştirmiş, bir maddeyi ise yürürlükten kaldırmış) ve bu anayasaya 3 madde eklemiştir. Buna karşılık anayasanın ilk aşamada dokunulmayan beşte dördü aşan bölümünün, daha ilk toplantı yılında Meclisi Mebusan’da elden geçirildiği, aynı işlemin ikinci yılda Meclisi Ayan tarafından gerçekleştirildiği biliniyor. İşte bu çok kapsamlı görüşme ve kararların hiçbiri sonuca ulaşmamıştır. 1909 büyük değişikliğinden sonra sonuca ulaşan altı küçük değişiklik yukarıda anlatıldı. Ancak, bunların dışında, hem meclislerden, hem de üyelere kaynaklanan ve sonuçsuz kalan daha birçok girişim var. Bunların bir bölümüne yukarıda değinildi. Anımsanacağı üzere, daha Meclisi Mebusan’da anayasa komisyonu seçimi yapılmadan, Hakkâri Mebusu Tâhâ Efendi, şeyhülislam olarak atanacak kişinin daha önce seçilecek adaylar arasından atanmasını öngören ve bir daha gündeme gelmeyen çok ilginç bir öneride bulunmuştu. Birinci dönemin üçüncü toplantı yılının hemen başında, Teşrinisani 1326’da (Kasım 1910), Ayan Mebusan’a başvurarak, akçal (mali)

⁸⁵ Süresi uzatılan mebusların hükümetçe seçilmiş sayılacağını ileri sürüyor.

⁸⁶ Reddedilen bu sınırlama kaydı, daha sonraki bütün anayasalarımıza (1924, 1961, 1982) girmiştir.

⁸⁷ 25 Mart 1334 (1918) günü Meclisi Mebusan başkanlığından Ayan başkanlığına gönderilen yazıdan, “Meclisi Mebusan’ın 1330 [1914] senesinde bed’eden [başlayan] devre-i intihabiyyesinin [seçim döneminin] bir sene temdidine [uzatılmasına] dair kanun layihasının” Meclisi Mebusan’da kabul edilmiş olduğunu anlıyoruz. (Yukarıda belirtildiği gibi, Meclisi Mebusan’ın 31 Mart 1334 [1918]’te kapanan toplantısının 5 Mart’tan sonrasına ilişkin tutanakları eksik.) Konu hemen anayasa komisyonuna gönderiliyor; komisyon iki gün içinde olumlu raporunu sunuyor; 27 Mart 1334 (1918) günü Ayan genel kurulu, seçimlerin bir yıl ertelenmesini öngören yasa, bir tek Ahmet Rıza Bey’in oyu dışında, oybirliğiyle kabul ediyor. Üçüncü dönemin bu yasayla olanaklı kılınan beşinci toplantı yılı 18 Teşrinievvel (Ekim) 1334 (1918) günü açılıyor ve 21 Kânunuevvel (Aralık) 1334 (1918) günü verilen fesih kararıyla son buluyor.

tasarılar dışında kalan yasa tasarılarının hükümet istiyorsa önce kendilerine gönderilebilmesi yolunun açılmasını istemiş, Meclisi Mebusan buna yanaşmamıştı. Bu öneri Mayıs 1328'de (1912) Ayan üyesi Süleyman El-Bostani tarafından yineleni. Artık umudu kalmamış olmasına karşın, yine de Ayan genel kurulu bu önerinin kendi anayasa komisyonunda incelenmesini kabul etti. Ancak, bilindiği gibi, Ayan bu isteğini hiçbir zaman gerçekleştiremedi. Aralık 1327'de (1911) ise, feshi kolaylaştırmayı amaçlayan ve ertesi yıl Ocak ayı ortasına dek sürmesine karşın sonuçlanmayan 35. madde değişikliği girişimi oldu. Başarısızlık fesihle sonuçlandı. Yeni seçilen Meclisi Mebusan, hükümetin isteğini kabul edip Haziran 1328'de (1912) değişikliği Ayan'a gönderdi. Ne var ki, bu arada hükümet değişti ve yeni hükümet, Temmuz 1328'de (1912), daha önce Ayan'a gönderilmiş olan kararda değişiklik yapılmasında diretti. Sonuçsuz kalan bu girişimden sonra, yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi, yine fesih kararı geldi. Fesih konusuna ilişkin anayasa değişikliği girişimleri 1914 yılına dek sonuçsuz kaldı.

1909'u izleyen altı küçük değişiklikle, 1909'da zaten değiştirilmiş olan 7. maddede üç kez, 35. maddede iki kez (ikincisinde 35. madde yürürlükten kaldırılıyor), 43. maddede yine iki kez, 76. maddede ise bir kez değişiklik yapıldı. Ayrıca, Kanunu Esasi'nin 1909'da dokunulmamış olan 69., 72. ve 102. maddeleri değiştirildi ve 73. ile 117. maddeler yürürlükten kaldırıldı. Kabul edilmiş olan bu değişiklikler dışında, sonuca ulaşmayan bireysel girişimler de var. Biri, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'ye ait. Meclisi Mebusan genel kurulunda 23 Şubat 1334 (1918) günü okunan 17 Şubat tarihli önerisinde, Boşgezenyan Efendi, Mebusan ödenekleri anayasa konusu değildir; dolayısıyla bu konuyu düzenleyen 76. madde anayasadan çıkarılmalıdır, diyor.⁸⁸ Önerge, Layiha Encümeni'ne havale ediliyor (MM, D: 3, S: 4, C. 2: 447) ve bir daha gündeme gelmiyor.

Bir başka girişim ise, Ayan üyesi Ahmet Rıza Bey'den kaynaklanıyor ve çok ilginç gelişme ve tartışmalara yol açıyor. Önergenin konusu, Kanunu Esasi'nin 36. maddesi. Bu maddeye göre, Meclisi Umumi'nin toplantı olmadığı zamanlarda, devleti can alıcı bir tehlikeden ("muhtaradan") ya da genel güvenliğin bozulmasından korumak kaçınılmaz bir zorunluk ("zarureti mübreme") olarak belirdiğinde ve meclisleri toplantıya çağırmaya vakit bulunmadığında, hükümet, anayasaya aykırı olmamak koşuluyla, yasa gücünde kararnameler çıkarabilir. 1909'da bu maddede yapılan bir değişiklikle, bu kararnamelerin, çıkarıldıkları tarihten sonra yapılacak ilk toplantıda Meclisi Mebusan'a sunulması zorunluğu getirildi. Ahmet Rıza Bey, kararnamelerin anayasada belirtilen koşullara uymadan çıkarıldığı ve yıllarca mecliste incelenmeden bekletildiği gerçeğini göz önünde bulundurarak, bunlar Meclisi Mebusan'da bir ay içinde kabul edilmezlerse yürürlükten kalksınlar, diyor. 36. maddeye eklenmesini önerdiği fıkra şöyle: "Bu suretle tevdi edilen kararlar bir ay zarfında kabule iktiran etmediği takdirde mefsuh addolunur."

Ahmet Rıza Bey'in önerisi, ilk kez 15 Kânunusani 1334 (15 Ocak 1918) günü Ayan genel kurulunda okunuyor (MA, D: 3, S: 4, C. 1: 231). Bu andan itibaren de yokuşa sürülmesi için elden ne gelirse yapılıyor. Başkan, izinde olanlar sayılmazsa, yalnızca 32 kişiyiz; anayasa değişikliği için üçte iki çoğunluk, başka bir deyişle, 36 kişi bulunması zorunlu; öyleyse önergeyi dikkate alamayız, diyor. Ahmet Rıza Bey, haklı olarak, hiç değilse komisyona gönderilsin, diye diyor. Başkan bunu reddettiği gibi, ihtiyatsızlık edip 'izinli sayısına bakılırsa bu toplantı yılında hiçbir anayasa değişikliği görüşülemeyecektir,' diyor (C. 1: 234). Ne var ki, 12 Mart 1334 (1918) günü, aynı başkan, Kanunu Esasi'nin 69. maddesine bir fıkra eklenmesine ilişkin olarak Meclisi Mebusan'dan bir tezkire geldiğini ve bu değişiklik önerisini anayasa komisyonuna gönderdiğini bildiriyor (MA, D: 3, S: 4, C. 2: 75).⁸⁹ Bu fırsatı yakalayan Ahmet Rıza Bey, kendisinin bundan yaklaşık iki ay önce bir anayasa değişikliği

⁸⁸ Anımsanacağı üzere, 76. madde, 25 Şubat 1331'de (9 Mart 1916) kabul edilen üçüncü küçük anayasa değişikliği ile yeniden düzenlenmişti.

⁸⁹ Bilindiği gibi, bu girişim *altıncı* küçük anayasa değişikliği olarak sonuçlanmıştır.

önerisinde bulunduğunu, Mebusan'ın önerisi gündeme alınacaksa, kendisinininkinin daha önce görüşülmesini istiyor. Bunun üzerine, genel kurulda karmaşık bir usul tartışması yapılıyor (C. 2: 76-80). Dara düşen başkan, ilk öneri sırasında ne demiştik, bilemiyorum, o günkü tutanağa bakalım, diyerek konuyu geçiştiriyor. Tutanağa bakıldıktan sonra da, anayasa değişikliğine ilişkin olarak üyelerden gelen öneriler genel kurulda incelenmeden doğrudan doğruya komisyona gönderilemez, gerekçesiyle önerinin gündeme alınmasına karar veriliyor. 14 Mart günü yapılan toplantıda ise, önerge okunuyor, ancak, bu kez de, komisyon görüşü olmadan genel kurulda bir değerlendirme yapılamaz denerek Ahmet Rıza Bey'in önergesi Kanunu Esasi Encümeni'ne havale ediliyor. (C. 2: 105)

Yukarıda belirtildiği gibi, 69. maddeye ilişkin olarak hükümetin istediği anayasa değişikliği 18 Mart 1334 (1918) günü Meclisi Ayan'da kabul edildikten sonra, Ahmet Rıza Bey'in önerisini görüşmemek için bir bahane kalmıyor. 24 Mart 1334 (1918) günü, bu konudaki anayasa komisyonu raporu genel kurula geliyor. Komisyon, anayasaya göre hükümet geçici yasaları Meclisi Mebusan'ın ilk toplantısına sunmaktadır; Meclis isterse bunları hemen karara bağlar; bunu yapmıyorsa kendi takdiridir; dolayısıyla bu konuda anayasa değişikliğine gerek yoktur, diyerek önerinin reddedilmesini istiyor. O gün başlayan tartışma, 25 Mart gününde de hararetle bir biçimde sürüyor. Ahmet Rıza Bey, reddedilmesi güç gözlemlerde bulunuyor. Şöyle diyor: Şimdiye kadar 3 - 4 seneden beri mer'i olan [yürürlükte olan] kararnamelerin ilgası hakkında Hey'et-i Teşriyye tarafından hiçbir teklifte bulunuldu mu? Hayır bulunulmadı. ... Encümenimiz müşkilâtın önüne geçemiyor, şu ciheti düşünüyor. Kanun-u Esasi ahkâmına muhalif olarak yapılmış yüzlerce muvakkat kararnameler mevcuttur. 'Bu kararnameler bir ay içinde bir devre-i içtimaiyye zarfında çıkmayacak olursa, mefsuh addedilecektir' diyecek olursa Hükümetin eli bağlanmış olur. Yüz maddeli, seksen maddeli, elli maddeli muvakkat kanunnameler mevcuttur, bunlar ne olacaktır? İşte Encümenimizi düşündüren, ... bendenizin teklifini reddettiren sebep budur." (MA, D: 3, S: 4, C. 2: 244). Encümen adına çok zayıf savunmalar yapılıyor. Bu uğurda Seyyit Bey'in geliştirdiği savlar şöyle özetlenebilir: a) Karar alınmazsa kararnamelerin kendiliğinden yürürlükten kalkması, hükümeti bunların hesabını vermekten kurtarır, dolayısıyla siyasal sorumluluk ilkesine aykırı düşer; b) kararnamelerin anayasada öngörülen koşullara uygun olup olmadığı peşinen söylenemez, bu bir takdir konusudur, bu konuda da anayasayı yorumlama yetkisi yalnızca Meclisi Ayan'a aittir; c) kural olarak "sâkite söz isnat olunmaz" [susana söz yakıştırılmaz], dolayısıyla Meclisi Mebusan'ın bir karar almamış olmasından, önüne gelmiş olan kararnameleri reddetmek istediği sonucu çıkarılamaz (C. 2: 245-6). Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, meclisin açılışından dört beş gün önce aile hukukuna ilişkin bir geçici yasa çıkarıldığını, bunun anayasanın saydığı koşullara nasıl uygun sayılabileceğini haklı olarak soruyor (C. 2: 248). Ne var ki, büyük çoğunluk, artık içinden çıkılmaz bir duruma gelmiş olan yasa gücünde kararnameler konusunu deşmek istemiyor. Sonuçta başkan, burada vereceğimiz karar anayasa değişikliğine ilişkin değildir, yalnızca bir üye tarafından yapılan önerinin Meclisi Ayan önerisi olarak benimsenip Meclisi Mebusan'a sunulup sunulmayacağı konusudur. Dolayısıyla karar için üçte iki çoğunluğa gerek yoktur, diyerek öneriyi oya sunuyor ve dört oya karşı büyük çoğunlukla, Ahmet Rıza Bey'in önerisinin Meclisi Ayan önerisine dönüştürülmesi reddediliyor.⁹⁰

Üçüncü dönemin beşinci toplantı yılının 21 Kânunevvel 1334 (21 Aralık 1918) günü verilen fesih kararıyla son bulmasından sonra, son Osmanlı meclisi ancak 12 Kânunusani 1336 (12 Ocak 1920) günü toplandı. 18 Mart 1336 (1920) günü, Meclisi Mebusan, güven içinde çalışılabilecek bir ortam oluşuncaya dek (16 Mart 1920'de İstanbul işgal edilmişti),

⁹⁰ Geçmişten ders alınmadığının bir örneği de bu. Yasa gücünde kararname yönteminden çok çekmiş olan Türkiye, uzun süre bu kurumu anayasalarına almayı reddetmişken, 1971'de yapılan anayasa değişikliği ile bu yola yeniden girmiştir. 1982 Anayasası'nda da yasa gücünde kararname kurumu benimsenmiştir.

çalışmaların tatil edilmesini kararlaştırdı (MM, D: 4, S: 1, C. 1: 497). Meclisi Mebusan bu tarihten sonra bir daha toplanmadı ve 11 Nisan 1920 günü Vahdettin tarafından feshedildi.

İşte bu kısa toplantı içinde, anayasaya ilişkin olarak iki gelişme yaşandı. 17 Şubat 1336 (1920) günü, genel kurulda, Edirne Mebusu Şeref Bey'in "Ahd-ı Millinin parlamentolara ve umum matbuata tebliğ edilmesini" öneren önergesi okundu. Bu bağlamda, daha sonra tarihimize Misak-ı Milli olarak geçen,⁹¹ ancak sunulduğu sıradaki adı Ahd-ı Milli olan altı maddelik bildiri okundu. Osmanlı Devleti'nin sınırlarından söz eden 28 Kânunusani 1336 (28 Ocak 1920) tarihli bu bildirin, Kanunu Esasi'nin, Osmanlı Devleti'nin ülke bütünlüğünü güvenceye alan birinci maddesiyle ilgili olduğu kuşkusuzdur. Ancak bu, ne bir anayasa değişikliği, ne de hatta bir yasa önerisidir. Bildirinin her maddesi ayrı ayrı okunmuş, alkışlarla karşılanmış, ancak oya sunulmamıştır. Sonuçta, yine alkışlarla bildirinin gerekli yerlere iletilmesi kabul edilmiştir. (MM, D: 4, S: 1, C. 1: 143-6)⁹²

Anayasa değişikliğine ilişkin son girişim, Gelibolu Mebusu Celâl Nuri Bey'in, Kanunu Esasi'nin 36. maddesinin yürürlükten kaldırılmasına ilişkin önerisidir. Anımsanacağı üzere, Ahmet Rıza Bey, yasa gücünde kararname çıkarma yetkisinin kötüye kullanılmasını engellemek için bu maddenin değiştirilmesini ve bir ay içinde kabul edilmeyen kararnamelerin yürürlükten kalkmasını savunmuş, ancak bu isteğini Ayan'a kabul ettirememiştir. Şimdi aynı öneri, ancak çok daha köktenci bir anlayışla, Meclisi Mebusan'a sunuluyor. 23 Şubat 1336 (1920) günü görüşülen önergesinin gerekçesinde, Celâl Nuri Bey, bu yöntem öylesine kötüye kullanılmıştır ki, en iyisi maddeyi bütünüyle yürürlükten kaldırmaktır, diyor. Ancak, mebuslar kötüye kullanılma gerçeğini kabul etmekle birlikte, ülke yaşamının tehlikeye düşmesi durumunda, hükümetin elinde böyle bir olanak bulunmasını da istiyorlar. Örneğin, Ömer Fevzi Efendi, "On seneden beri Memleketin başına kanun-u muvakkat yağmuru yağdırıldı", bu durum, yargıçları, memurları, ahaliyi, kısaca herkesi şaşkına çevirdi dedikten sonra, yine de maddenin korunmasını, ancak kötüye kullanımının engellenmesini istiyor. O sırada Meclisi Mebusan'da bir Kanunu Esasi Encümeni yok. Sonuçta önerge Layiha Komisyonu'na havale ediliyor (MM, D: 4, S: 1, C. 1: 186-90) ve böylece, İkinci Meşrutiyet'in anayasa değişikliği tarihine de son nokta konmuş oluyor.

SONUÇ

Bu bildirinin konusu, İkinci Meşrutiyet döneminde, Aralık 1908'den Mart 1920'ye dek, meclislerin toplanabildikleri sırada gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmeye çalışılmasına karşın sonuca ulaştırılamayan anayasa değişiklikleri. En kapsamlı değişiklik, Meclisi Umumi'nin kesintisiz olarak en uzun süre çalışabildiği birinci dönemin birinci toplantı yılında gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucu, 1909'daki büyük anayasa değişikliği olmuştur. Bununla, anayasanın en can alıcı düzenlemeleri değiştirilmiş, devlet erkinin odağına, padişahın yerine Meclisi Mebusan oturtulmuş, parlamenter meşrutiyet dizgesinin gerekleri düzenlenmiş, temel hak ve özgürlüklerde köklü bir gelişme sağlanmıştır. 1908'in Türkiye'nin ilk büyük demokratik devrimi sayılmasının nedeni budur. Türkiye'nin sonrasını bu devrim belirlemiştir. Örneğin bugün uyguladığımız parlamenter dizge, 1908 Devrimi ile başlamış, daha sonra kesintilere uğrasa da, demokratik yönetim anlayışımızın ana eksenini oluşturmuştur. Öte yandan, sansür yasağı, postadaki evrakın dokunulmazlığı, toplantı ve dernek özgürlükleri, hep İkinci Meşrutiyet kaynaklıdır.

⁹¹ Ahd-ı Milli ile Misak-ı Milli özdeş değildir. Metinler arasındaki farklar konusunda, Mete Tunçay'ın, "Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi Üstüne" (*Birikim*, 3/18-19 [Ağustos-Eylül 1976]: 12-16) makalesine bakılabilir.

⁹² Mete Tunçay'ın makalesinde, bildiri için C. 1: 114-5'e göndermede bulunuluyor. Doğrusu, yukarıda belirtildiği gibi, C. 1: 143-6'dır.

İkinci Meşrutiyet, anayasa değişikliği konusunda hep zamana karşı yarışmıştır. Dönemin ikinci yılında, tüm tutuculuğuna karşın, Meclisi Ayan bile anayasayı bütünüyle elden geçirmiş ve kapsamlı bir değişiklik önerisi hazırlamıştır. Ancak, üçüncü toplantı yılından, 1911'den başlayarak, siyasal koşullar hızla bozulmuş, elbirliğiyle yeni bir kapsamlı anayasa değişikliği yapma olanağı ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, gitgide buyurganlaşan İttihat ve Terakki'nin meclis denetiminden kurtulma çabası, genellikle büyük bir çekişme ortamı içinde gerçekleştirilen bir dizi küçük anayasa değişikliğine yol açmıştır. Ancak işin ilginç yanı şudur ki, meclisi etkisizleştirmek için İttihat ve Terakki tarafından kabul ettirilen düzenlemeler, özellikle de fesih yetkisi, en çok hasımlarına yaramıştır. İttihatçılığın sahneden çekilmesiyle siyasal gücü eline geçiren Vahdettin, dört yıllık kısa padişahlığı döneminde, fesih silahını iki kez kullanmıştır. Birincisinde amacı, İttihatçılar henüz iktidardayken seçilen meclisin, barış görüşmeleri sırasında kendisine ayak bağı olmasını önlemektir. İkincisinde ise amacı, Anadolu merkezli bir kurtuluş meclisinin, İstanbul meclisinden güç almasını engellemektir.

İkinci Meşrutiyet boyunca, Ayan Meclisi'nin kuruluş ve yetkilerine ilişkin olarak iki meclis hep bir çekişme içinde olmuşlar, ancak hiçbirisi kendi görüşünü öteki meclise kabul ettirememiştir. MA'nın iki büyük istemi, hükümet tasarılarını gerektiğinde Mebusan'dan önce inceleyebilmek ve gensoru hakkına sahip olmaktır. MM da, buna karşılık, bu yetkilerin tanınabilmesi için Ayan üyeliğinin dokuz yıl ile sınırlanmasını, üyelerin yalnızca üçte birinin padişahça atanmasını, üçte ikisinin ise, mebuslar gibi seçilmesini, Ayan maaşlarının hiç değilse bir ölçüde düşürülmesini hep ısrarla istemiştir. Ancak iki taraf da sonuna dek amacına ulaşamamıştır.

Anayasada değişiklik yapma çabası, İkinci Meşrutiyet'in son günlerine dek sürmüştür. Yukarıda belirtildiği gibi, Meşrutiyet meclislerinin tarihe karışmasına bir aydan daha az vakit kaldığı bir sırada, Meclisi Mebusan, bugün dahi önemli bir anayasa konusu olan yasa gücünde kararname kurumunun kaldırılması yönünde bir girişime sahne oluyordu. Kısacası, toplumumuzu zaman zaman saran anayasacılık hummasının ilk büyük örneği İkinci Meşrutiyet'te yaşanmıştır. Anayasaya bu denli önem verilmesinin tarihimizdeki ikinci örneği, 1961 Anayasası dönemi olmuştur. 1971'de başlayan demokrasi düşmanı ivmenin baş hedefinin anayasalar olması bu bakımdan rastlantı değildir. Bizde siyasal yaşamı öncelikle anayasa değişikliği ile düzenleme eğilimi, İkinci Meşrutiyet'le başlamış, bugün bile hızından hiçbir şey yitirmemiştir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Bu çalışmanın esas dayanağı, tutanaklardır.⁹³ İkinci Meşrutiyet'in ilk meclis toplantısının yapıldığı Aralık 1908'den son toplantının yapıldığı Mart 1920'ye dek, eksik iki cilt⁹⁴ dışında tüm zabıt cerideleri taranmıştır: Meclisi Mebusan'a ait (34'ü esas cilt, 13'ü devam cildi, 2'si fihrist cildi) 49 adet, Meclisi Ayan'a ait (16'sı esas cilt, 4'ü devam cildi) 20 adet ile Meclisi Umumi'ye ait 1 adet tutanak cildi olmak üzere toplam 70 cilt.⁹⁵

⁹³ Hangi bilgi için hangi tutanaktan yararlanıldığı metin içindeki göndermelerde belirtilmiştir.

⁹⁴ Meclisi Ayan'ın birinci döneminin, birinci yılına ait cilt ile Meclisi Mebusan'ın üçüncü döneminin, dördüncü yılının bir bölümünü kapsayan üçüncü cilt eksiktir. Ayrıca, metin içinde yeri geldikçe belirtildiği gibi, kimi ciltler içinde eksik bölümler de vardır.

⁹⁵ Tutanaklara erişimimi sağlayan TBMM Kanunlar ve Kararlar Müdür Yardımcısı Doç. Dr. Şeref İba'ya sonsuz minnet duygularımı sunmayı borç bilirim.

Sina AKŞİN (2006), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi)

Fahri BAKIRCI (2000), *TBMM'nin Çalışma Yöntemi* (Ankara: İmge Kitabevi)

Cem EROĞUL (1974), *Anayasayı Değiştirme Sorunu* (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 371)

A. Şeref GÖZÜBÜYÜK ile Suna KİLİ (1982), *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980* (2. Bası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 496)

Şeref İBA (2007), *Osmanlı'dan Günümüze Meclis İçtüzük Metinleri* (Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü)

Bülent TANÖR (1998), *Osmanlı- Türk Anayasa Gelişmeleri* (Der Yayınevindeki ilk baskı: 1992. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.)

Mete TUNÇAY (1978), “1293 Kanun-u Esasîsinin Son Tâdilleri” (*Armağan, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı*: 249-55, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 423)